

2

Vertel, Muze, vertel. Geschiedenis, ruimte en cultureel erfgoed***Anton Schuurman**

The making of a community is always an exploration ... (Raymond Williams, Culture and Society, 1780-1950, 334.)

I always hate nostalgia, living in the past ... I'm not looking for arcadia, 'cause it's never coming back (Mick Jagger, 'Too far gone', Goddess in the doorway, 2002)

Deze foto toont Troje gezien vanuit de vlakte ten tijde van Schliemann. Bron: Troia - Traum und Wirklichkeit (Stuttgart 2001) 328

*Ik dank Michiel Gerding voor het initiatief tot deze onderneming en de uitnodiging om dit artikel te schrijven. Zonder hem zou ik hieraan nooit zijn begonnen. Ik dank voor hun constructieve opmerkingen mijn mede-auteurs van deze bundel, alsmede de deelnemers aan de conferentie te Hoevelaken in november 2002 die aan deze bundel was gewijd, meer in het bijzonder Auke van der Woud en Guus Borger.

Proloog: Troje

Begin 2002 was in Bonn een tentoonstelling te zien over Troje – *Traum und Wirklichkeit. Troia*.¹ Zoals uit de titel blijkt, is in deze tentoonstelling geprobeerd aan te geven wat er feitelijk bekend is van Troje, alsmede welke beelden eraan gehecht zijn. Wat de geschiedenis van Troje zo fascinerend maakt, is dat hier drie processen samenkomen. Het proces dat we de Ilias en de Odyssee zijn gaan noemen, is het eerste proces. Dit is een geschrift dat is ontstaan gedurende een lange periode voordat het uiteindelijk als een samenvoeging van vele verhalen is opgeschreven. Het tweede proces is het proces van een landschap dat keer op keer is veranderd en waarin we ons proberen te oriënteren door het Troje 1, 2 etc. te noemen. Een proces overigens dat niet afgesloten is met de val van Troje door de Grieken. Nadat de Grieken waren weggetrokken, is Troje opnieuw tot bloei gekomen, en zelfs belangrijker geworden dan ooit tevoren. Het stortte definitief in door een aardbeving, zoals deze in Turkije vaker voorkomt. Ook dat betekende natuurlijk niet het einde van de geschiedenis van dit landschap. De archeologische opgravingen maken eveneens deel uit van de geschiedenis ervan. Ten slotte is er dan nog het proces van betekenisgeving van Troje – de rol die het is gaan spelen in het collectieve geheugen van groepen en het politieke gebruik ervan. Te beginnen bij de Grieken zelf – niet alleen in de geschriften van Homerus, maar ook direct in het begin van Herodotus' Historiën wordt eraan gerefereerd –, vervolgens de Romeinen die Aeneas kiezen als stichter van Rome, en ook de Germanen die zich als afstammelingen van de Trojanen willen herkennen.² In dit proces van betekenisgeving is het werkelijke belang van Troje gelegen – de rol die het speelt in de vorming van gemeenschappen. Omdat deze drie processen bij dit geval zo goed te zien zijn, en omdat het zo zonnklaar is dat het om voort-durende ontwikkelingen gaat, maken ze Troje tot een archetype van de omgang tussen geschiedenis, ruimte en erfgoed, en leveren ze in feite het programma: Vertel, Muze, vertel.³

Inleiding

Over Belvedere

Wanneer het gaat om de inrichting en het gebruik van de ruimte (zowel publiek als privé) is de Nederlandse nationale overheid met de nota *Belvedere* een nieuwe weg ingeslagen.⁴ Deze in 1999 onder verantwoordelijkheid van de ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Landbouw,

¹ *Troia – Traum und Wirklichkeit*.

² J. Romein, 'De functie van een historische fictie', 13-23 (Het essay is oorspronkelijk verschenen in 1931).

³ Zo luidt de aanhef van de Odyssee.

⁴ *Belvedere, Beleidsnota*.

Natuurbeheer en Visserij, Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en Verkeer en Waterstaat verschenen nota gaat over de verbinding van de ruimtelijke inrichting en de rol van cultuurhistorie¹. De geschiedenis van het landschap en de gebouwde omgeving moet een grotere rol gaan spelen in de nieuwe inrichting van de ruimte – dat is in essentie de boodschap van deze nota. Bovendien wordt aangegeven hoe dat zou kunnen gebeuren en wordt ook eenieder uitgenodigd om aan dit proces deel te nemen. Het nieuwe van deze nota is dat voor de inrichting van het stedelijk en landelijk gebied behalve met economische en ecologische eisen ook expliciet rekening wordt gehouden met sociaal-culturele eisen. Deze hebben in eerste instantie een vertaling gekregen in historisch-landschappelijke en historisch-stedebouwkundige criteria, maar ze hebben duidelijk een verdergaande intentie door de koppeling aan culturele identiteiten: namelijk ‘bij te dragen aan de herwaardering van de culturele identiteit en de diversiteit van onze leefomgeving’.

Voor zover dit de groene ruimte betreft, is dat nieuw omdat tot nu toe op dit terrein een onderscheid kan worden gemaakt tussen een utilitaristische, een natuur-empathische en een arcadische visie, of een economische, een ecologische en een esthetische visie.² Daar wordt nu dan een culturele visie aan toegevoegd die in eerste instantie vanuit een historisch-landschappelijk, historisch-stedenbouwkundige en archeologische hoek wordt ingevuld. Deze nieuwe vorm van planologie wordt culturele planologie genoemd, waarbij de planologie wordt geschraagd door de historische geografie, de historische bouwkunde en de archeologie.³ De keuze voor deze wetenschappen is begrijpelijk, zolang het ging om de landelijke en stedelijke ruimte als bron van het verleden te bewaren. Nu echter het thema niet uitsluitend meer het bewaren van de ruimtelijke en monumentale bronnen van het verleden is, maar het versterken van culturele identiteiten erbij is gekomen, zullen ook andere wetenschappen hier een rol moet gaan spelen waarbij in eerste instantie moeten worden gedacht aan de historische wetenschap.

¹ Deze wat curieuze term is het standaard begrip geworden in de ambtelijke wereld van de ruimtelijke ordening om de geschiedenis van het landschap, landschapselementen en de gebouwde omgeving aan te duiden. Cultuurhistorie wordt bedreven door archeologen, historisch geografen, historici, bouwkundigen en zelfs cultuurhistorici. Maar cultuurhistorici noemen hún wetenschapsgebied cultuurgeschiedenis – en dat is een veelomvattend gebied dat in feite de gehele geschiedenis beslaat van politieke cultuur tot veranderde houding ten aanzien van de dood, én, ja, landschapsgeschiedenis. Vergelijk G.J. Borger, ‘Cultuur en leefbaarheid’, 4-5 en P. Kooij, ‘Agrarische geschiedenis in de actualiteit’, 17-18.

² P. Kooij, *Mythen van de groene ruimte* en Pim Kooij, ‘Agrarische geschiedenis in de actualiteit’, 1-27.

³ *Belvedere, Beleidsnota*, 15.

De weg die met de nota Belvedere is ingeslagen, is goed te begrijpen tegen de achtergrond van hedendaagse ontwikkelingen en de ervaringen met de inrichting van de ruimte in de twintigste eeuw. Tegelijkertijd is men ook een moeilijke weg ingeslagen. Dat ergens een grafheuvel moet worden bewaard, of een essenlandschap, een kasteel, grenspaal of kapel is één ding, maar om dat te koppelen aan culturele identiteiten is een heel ander verhaal. Toch is het belangrijk om te proberen historische waarden in de planologie in te brengen op een moment dat elke inrichting van de ruimte mogelijk lijkt.¹ De oude fysisch-geografische determinanten hebben voor de middellange termijn (voor de termijn waarop we enigszins zicht hebben) aan belang ingeboet, nieuwe technologische determinanten spelen een rol: de ruimte kan in een behoorlijke vrijheid worden gheredefinieerd.² Het belangrijkste voorbeeld van het verminderen van het belang van de oude determinanten is het gebruik van de ruimte door de landbouwsector. Met de huidige transportmogelijkheden en -prijzen, met de huidige alternatieve toepassingen van de grond, én met het huidige internationaal-politieke klimaat is het denkbaar dat een deel van de landbouw Nederland verlaat. De bestemming die deze grond vervolgens kan krijgen, kan allerlei zijn – waarbij het voorbeeld van de Blauwe Stad laat zien dat de verbeelding en de verwerkelijking daarvan bijna grenzeloos zijn.³ Met het plan de Blauwe Stad wordt in Oost-Groningen land weer onder water gezet dat niet zo lang geleden is ingepolderd en tot landbouwgrond is gemaakt. Daarmee wordt een eind gemaakt aan een geschiedenis van eeuwen, gericht op de bescherming tegen het water en de vermeerdering van vruchtbare landbouwgronden. Waar eens de Oldambtster boeren hun trotse akkers hadden liggen, moeten nu waterrecreatie komen en wonen aan het water, in een poging het platteland nieuw leven in te blazen. Met dergelijke planologische ingrepen verliest ook het verleden zelf zijn vormgevende functie, en wordt het dus belangrijk daarover expliciet beslissingen te nemen zodat men weet wat men doet en wat de gevolgen ervan zijn.

Het is derhalve belangrijk om naar de betekenis van de ruimte te kijken vanuit historisch oogpunt, als een alternatief perspectief ten opzichte van het ecologisch perspectief en het economisch perspectief.⁴ In eerste instantie gaat het om alternatieve visies, maar in tweede instantie bestaat de uitdaging erin

¹ Vergelijk H. Mommaas, *De vrijetijds industrie*, M. Castells, *The information age* en J. Keulartz en M. Korthals, *Museum aarde : natuur, criterium of constructie?*

² Vergelijk A. Schuurman, 'Globalisering en geschiedenis', 385–410.

³ J. Kleine, *De blauwe stad* en F. Westerman, *De graanrepubliek*. Meer in het algemeen over het nieuwe natuur maken: T. Metz, *Nieuwe natuur*.

⁴ Ik gebruik met opzet het woord perspectief en niet interpretatie, zie J. Appleby, L. Hunt en M. Jacob, *Telling the truth about history*.

om deze alternatieven te koppelen, met elkaar te verweven. Temeer omdat deze perspectieven nog niet uitputtend zijn: zo is er bijvoorbeeld ook nog de sociale invalshoek. Om wiens ruimte gaat het immers?¹ Overigens, als we hier zeggen dat de verwevenheid voorop staat, is dat een praktisch uitgangspunt – er is te weinig ruimte om voor elk perspectief een eigen ruimte te reserveren –, én een principieel uitgangspunt – ééndimensionale ruimtes worden al snel levenloos. Verwevenheid betekent niet kleurloosheid, of overal hetzelfde mengsel: naar gelang de situatie zijn er meerdere recepten mogelijk, waarbij zelfs perspectieven bewust kunnen ontbreken.

De betekenisgeving aan de ruimte kan niet plaatsvinden in termen van objectieve waarheden. Toch zal, neem ik aan, niemand de uitspraak willen bestrijden dat het weghalen van elke verwijzing naar het verleden uit het landelijk en stedelijk landschap neerkomt op het vernietigen van dat verleden. Met andere woorden: het historisch perspectief is geen willekeurig perspectief. Maar het staat ook niet boven discussie. Het levert geen objectieve waarheden op. Het is een belangrijke benadering. Het aanzien van Nederland is in de loop der tijd behoorlijk veranderd – op de zeer lange termijn door natuurlijke processen die buiten de rol van mensen hebben gelegen of nog steeds liggen, zoals stijging en daling van de zeespiegel; het veranderen van het klimaat; op de lange en korte termijn door menselijk handelen waardoor rivieren een andere loop hebben gekregen; veenlandschappen zijn afgegraven; heidelandschappen zijn ontgonnen, polders zijn gecreëerd, steden zijn gesticht, enzovoorts. Anders gezegd: een verwijzing naar het verleden is geen verwijzing naar een toestand, maar naar een proces waarbij ook in dat verleden zelf al de vrijheid van inrichting tamelijk groot was. Omdat het verleden geen toestand is maar een proces, en omdat dat proces niet eenduidig is maar afhankelijk van welk perspectief men inneemt, op welk niveau men kijkt, welke context men kiest, kan dus ook naar dat verleden niet als een vaststaand iets worden verwezen.²

Het historisch perspectief verschilt daarin niet van het ecologisch, economisch of sociaal perspectief. Deze perspectieven kunnen evenmin objectieve waarheden verschaffen. Het verhindert echter de voorstanders van dergelijke perspectieven niet om het belang van hun perspectief naar voren te brengen. Hetzelfde moet gelden voor het historisch perspectief. Het is niet te

¹ Hoe belangrijk deze invalshoek is, bewijst de discussie over de invoering van een deelraad in de Amsterdamse binnenstad. Van wie is die ruimte: van de mensen die er wonen, werken, winkelen, hun identiteit in zien? Ook bij de discussie over de instandhouding van de tropische regenwouden blijkt het belang van deze invalshoek. Wie mogen er over beslissen: de eigenaren, de gebruikers, de bevolking in de rijke landen? Vergelijk K. van Benda Beckmann, *Transnationale dimensies*.

² A. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, 18.

verabsoluteren en ook niet te veralgemeniseren, en toch is het een belangrijke invalshoek omdat deze de binding met ons verleden representeert. Ondanks deze binding met het verleden echter is een discussie over historische waarden in de eerste plaats een hedendaagse, actuele discussie, evenals dat geldt voor een discussie over ecologische of economische waarde. Alleen is het onderwerp van die discussie niet de economische of ecologische dimensie van ons bestaan, maar de historische – en dus gerelateerd aan het verleden. *Onze stelling is dat de historische benadering één van de belangrijkste manieren is waarmee we in het heden culturele betekenis kunnen geven aan het landschap, aan de stedelijke en landelijke omgeving.*

Waar hebben we het echter over als we spreken over de historische benadering? Wat is de behoefte aan historisch perspectief in onze samenleving in het algemeen? In welke omstandigheden vindt het denken over Belvedere plaats?

Wat is de behoefte aan historisch perspectief in onze samenleving?

Over het historisch besef in de hedendaagse samenlevingen lopen de meningen nogal uiteen. Met name ook omdat het begrip historisch besef een veeluidige invulling toelaat. Aan de ene kant zijn er gewaardeerde historici die schrikken van het gebrek aan historisch besef. In zijn briljante geschiedenis van de twintigste eeuw *Age of extremes* tematiseert Hobsbawm dit nadrukkelijk. Voor hem is historisch besef vooral gedeelde kennis van een gedeeld verleden. Het gebrek aan historisch besef verwijst voor hem naar een breuk tussen generaties.

‘The destruction of the past, or rather of the social mechanisms that link one’s contemporary experience to that of earlier generations, is one of the most characteristic and eerie phenomena of the late twentieth century. Most young men and women at the century’s end grow up in a sort of permanent present lacking any organic relation to the public past of the times they live in.’¹

Het gaat hem dus eigenlijk om twee kanten van dezelfde medaille: het verleden kan het groepsgevoel niet versterken omdat hedendaagse generaties tamelijk los van vorige lijken te leven, en het kan niet mede richting geven aan het lange-termijn maatschappelijk proces omdat mensen geen historische kennis hebben. Dit zijn twee belangrijke constatering.

¹ E. Hobsbawm, *Age of extremes*, 3. Wat verderop formuleert hij het nog indringender: ‘The third transformation, and in some ways the most disturbing, is the disintegration of the old patterns of human social relationships, and with it, incidentally, the snapping of the links between generations, that is to say, between past and present.’ (15).

Aan de andere kant zijn er historici als Kees Ribbens die wijzen op de manier waarop mensen hun vrije tijd doorbrengen – hoeveel historische romans en films worden er niet gelezen en bekeken, hoeveel historische kerken en musea bezocht, hoeveel mensen zijn lid van oudheidkundige of heemkundige verenigingen, hoeveel mensen doen zelf aan historisch onderzoek door bijvoorbeeld genealogie te bedrijven?¹

In hun *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* maken Leen Dorsman, Ed Jonker en Kees Ribbens een onderscheid tussen erfgoed en geschiedenis.² Erfgoed is bij hen iets dat naar geheugen verwijst, terwijl geschiedenis voor de geschiedwetenschap staat. Tussen beiden was er volgens hen een sterke scheiding die het afgelopen decennium vervaagd is. Een scheiding die ongeveer samenvalt met de hierboven beschreven standpunten van Hobsbawm en Ribbens. Ik wil dit onderscheid liever benoemen als een onderscheid tussen feit (geschiedenis) en betekenis (erfgoed). Daarin ligt vervolgens ook precies de reden waarom de grenzen vervagen omdat in de hedendaagse geschiedwetenschap een groter accent wordt gegeven aan het proces van betekenisgeving zelf.³ Hierdoor is het onderscheid tussen feit en betekenis als twee op zich staande werelden minder strikt geworden.

Het vervagen van de grenzen wordt dikwijls gedemonstreerd, zoals ook Dorsman, Jonker en Ribbens doen, aan het grote en belangrijke historische project van Pierre Nora *Lieux des mémoires*.⁴ In dit project dat al begonnen is in de jaren zeventig van de twintigste eeuw wordt de Franse geschiedenis in drie omvangrijke delen (en zeven banden) aan de hand van trefwoorden in herinnering geroepen. Deze trefwoorden – *geheugensteunen* wil ik ze noemen – hebben zowel betrekking op concrete plaatsen en ruimten als op virtuele plaatsen. Het betekende een andere manier van omgang met het verleden. Het project heeft intussen in vele landen navolging gevonden – Nederland, Italië en recent in Duitsland.⁵ Nora's eigen bundels zijn onlangs zelfs grotendeels in het Engels bij een Amerikaanse uitgeverij verschenen waardoor hun

¹ J. de Haan, *Het gedeelde erfgoed*; K. Ribbens, *Een eigentijds verleden*.

² L. Dorsman, E. Jonker en K. Ribbens, *Het zoet en het zuur*. Vanuit een andere invalshoek doet J. Perry hetzelfde in zijn *We herdenken, dus we bestaan*.

³ Weliswaar wordt er gedurende de gehele twintigste eeuw met denkers als Dilthey en Gadamer geschiedenis als wetenschap ingedeeld bij de *verstehende* wetenschappen versus de analytische natuurwetenschappen, maar pas sinds de postmodernistische wind van de jaren tachtig van de twintigste eeuw accepteren historici dat de cultuurwetenschappen anders zijn dan de natuurwetenschappen en laten ze er zich zelfs op voorstaan. Het resultaat is onder meer dat men de erfenis van de 'natuurwetenschappelijke fase' van de ontwikkeling van de geschiedwetenschap van na de Tweede Wereldoorlog niet voldoende in de nieuwe ontwikkelingen dreigt te integreren.

⁴ P. Nora (ed.), *Lieux de mémoire*.

⁵ E. François und H. Schulze, 'Einleitung', 16.

werking alleen nog maar zal toenemen.¹ Nora is meer geïnteresseerd in het gebruik van geschiedenis dan in de ontwikkeling en de oorzaken van de ontwikkeling zelf. De vorm van artikelen die de onderneming heeft aangenomen past hier goed bij: geen lineair verhaal, maar een benadering vanuit verschillende perspectieven. Wel neemt hij de Franse natie duidelijk als uitgangspunt en komt de koloniale geschiedenis niet echt aan bod.² De *lieux de mémoire* zijn geordend in grotere clusters als politieke indelingen, religieuze minderheden, symbolen, monumenten, herdenkingen, landschappen, territorium, staat, erfgoed, roem. Daaronder gaan dan artikelen schuil over het *Ançien regime* en de revolutie, Vichy, Gaullisten en communisten, de nationale drieluik, het Panthéon, de begrafenis van Victor Hugo.

Het onlangs verschenen driedelige Duitse project heeft een soortgelijke opzet. Het daarin gepubliceerde artikel over de *Brandenburger Tor* eindigt met een passage die een directe band laat zien met het Belvedere-project van behouden en continuïteit. De auteur vertelt daar van de discussie in de jaren negentig van de twintigste eeuw over het *Holocaust-Mahnmal*. Eén van de voorstellen die in dat verband is gedaan, is om van een van de zuilen van de *Brandenburger Tor* de bekleding af te doen en de bakstenen eronder te laten zien. Deze beschadiging aan een van de belangrijkste Duitse monumenten zou dan symboliseren dat

‘das grösste Verbrechen der Geschichte auch dem Volk der Täter einen irreparablen, den Kern seiner Kultur berührenden Schaden zugefügt hat. Vor dem Hintergrund der Geschichte des Tores mit ihren übereinanderliegenden symbolischen Schichten hat dieser Vorschlag eine bestechende Wirksamkeit.’³

Een briljant idee.

Op dit grensvlak van geschiedenis en erfgoed, van feit en betekenisgeving kunnen we dus ook Belvedere situeren. Waar hier echter nog onvoldoende op is ingegaan, is de plaats van geschiedenis in de hedendaagse samenleving en de veranderingen daarin. De vragen die we aan het verleden stellen, veranderen voortdurend. Zo is dat ook nu weer het geval. Het einde van de Koude Oorlog heeft in veel opzichten een nieuw begin betekend.

¹ In deze fase van de globalisering zijn talen misschien nog wel een grotere verbindingsbarrière dan ze in de achttiende eeuw waren. P. Nora (ed.), *Realms of memory*.

² Voor deze kritiek H.-T. Ho Tai, ‘Remembered realms’, <http://www.historycooperative.org/journals/ahr/106.3/ah000906.html>.

³ G. Seibt, ‘Das Brandenburger Tor’, 85.

‘Est gibt nun Zeiten, wo eine ganze Zivilisation so zwischen zwei Zeiten, zwischen zwei Lebensstile hineingerät, dass ihr jede Selbstverständlichkeit, jede Sitte, jede Geborgenheit und Unschuld verlorengeht.’¹

Deze karakterisering van de jaren twintig van de twintigste eeuw in Duitsland (de Weimar-republiek) door een tijdgenoot lijkt ook voor onze tijd op te gaan. De nieuwe fase van het globaliseringproces stelt nieuwe eisen aan de inrichting van onze samenlevingen. Het onderscheid tussen binnen- en buitenland is minder absoluut komen te liggen dan het in de twintigste eeuw lag door de veranderende positie van de nationale staat: militaire samenwerking, internationale politieke samenwerking, mensenrechten, internationale financiële markten, transnationale ondernemingen, migratie, transnationale milieuproblemen, transnationaal terrorisme dragen allemaal bij aan een noodzaak tot bezinning op en herdefiniëring van de rol en positie van de nationale staat.²

Dit komt tot uitdrukking in én wordt nog eens versterkt door het veranderde belang van de fysieke ruimte – misschien wel de belangrijkste verandering van de twintigste eeuw.³ Castells heeft in zijn beschrijving van de netwerksamenleving laten zien hoe er een spanningsveld is ontstaan en ontstaat tussen wat hij noemt de *space of flows* en de *space of places*. Het eerste concept verwijst naar de wereld van de netwerkeconomie, van de transnationale cultuur die wordt ondersteund door de nieuwe informatietechnologie van internet die maar twee afstanden kent: binnen het netwerk of er buiten; het tweede concept verwijst naar de wereld van de geografie, van de fysieke nabijheid met zijn meervoudige afstanden. De geografisch vast omliggende nationale staat is niet langer meer de alles bepalende samenlevingsvorm zoals die dat is geworden in de negentiende eeuw en was in de twintigste eeuw. Tegelijkertijd neemt de behoefte toe aan een concrete plek waar men zich thuis voelt. De spanning tussen beide ruimten roept een discussie over groepsidentiteiten op. Het aandeel van de Nederlanders dat op het platteland is geboren, is in de afgelopen eeuw sterk afgenomen; het aandeel van de Nederlanders dat buiten de landsgrenzen is geboren is sterk toegenomen. Wat gaat er in de toekomst gebeuren mocht de Europese Unie een succes worden? Gaan dan de Nederlandse bejaarden veel sterker dan nu het geval is zich vestigen in de warmere gebieden van de Unie? Vandaar de actualiteit van vragen als: Wat is vreemd? Wat is eigen? Wie zijn we? De antwoorden hierop zijn soms sterk defensief en afwerend, soms open. De defensieve houding

¹ H. Hesse, *Der Steppenwolf*, 28.

² D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt and J. Perraton. *Global Transformations*.

³ A. Schuurman, ‘Globalisering en geschiedenis’; en C.S. Maier, ‘Consigning the Twentieth Century’, 807-832.

noemen we fundamentalistisch; de open houding kosmopolitisch.¹ Het is hier voldoende om deze veranderde omstandigheden aan te geven. De gevolgen ervan voor Belvedere en het uitgangspunt van streekgebonden-identiteiten komen later nog aan de orde.

Niet alleen de betekenis van de fysieke ruimte is veranderd maar ook het gebruik ervan. Dit komt mede doordat de economie niet langer wordt gedreven door productie, maar door consumptie; en niet langer door werktijd, maar door vrije tijd.² Dit is het resultaat van de ontwikkeling dat we in een post-schaarste economie leven, en kan worden gedemonstreerd aan het feit dat tegenwoordig de gegevens over het consumentenvertrouwen belangrijker zijn dan de productiegegevens.³ De term post-schaarste economie wil niet zeggen dat er geen armoede meer voorkomt, of zelfs geen hongersnood, of dat hongersnood van nu af aan voor alle tijden overwonnen is. In principe echter is de eerste vraag niet meer voedselzekerheid, maar voedselveiligheid. In een periode van relatieve inkomenszekerheid staat de besteding van dat inkomen meer centraal dan de verwerving ervan. Door de voortgaande specialisering, rationalisering en automatisering is bovendien voor veel mensen het werken zelf meer een middel geworden om geld te verdienen, en minder een manier tot zelfverwerkelijking – dat is deels naar de vrije tijd verschoven. Voor het platteland heeft dit als consequentie dat de woon- en recreatiefunctie ervan ten behoeve van de stedeling wordt versterkt.

Ook het onderscheid natuur/cultuur formuleren we thans opnieuw. De mogelijkheden van het ingrijpen in biologische en natuurlijke processen zijn verder toegenomen en van karakter veranderd. Niet langer zien we daardoor de verhouding natuur/cultuur als een tegenstelling, maar als een hybride. Beide – natuur en cultuur – kennen we essentialistische kenmerken toe; beide ook zien we als geconstrueerd.⁴ De natuur is enerzijds een gegeven, maar anderzijds een door mensen gemaakte en waargenomen natuur; cultuur is enerzijds iets wat door mensen is gemaakt, maar anderzijds een eigenschap van groepen mensen die niet zomaar kan worden veranderd. Hiermee is het strikte onderscheid tussen de begrippen natuur en cultuur vervaagd.

Juist dit denken in termen van hybriden in plaats van dichotomieën is kenmerkend geworden voor onze hedendaagse situatie. Het past bij het den-

¹ 'The battleground of the twenty-first century will put fundamentalism against cosmopolitan tolerance. In a globalising world, where information and images are routinely transmitted across the globe, we are all regularly in contact with others who think differently, and live differently, from ourselves. Cosmopolitans welcome and embrace this cultural complexity. Fundamentalists find it disturbing and dangerous.' A. Giddens, *Runaway world*, 5.

² Vergelijk H. Mommaas, *De vrijetijds industrie*.

³ Vergelijk L. Uchitelle, 'The phantom of U.S. consumer confidence'.

⁴ Vergelijk B. Latour, *We have never been modern*.

ken in dimensies en processen. Het past ook bij het feit dat we niet langer spreken in termen van maakbaarheid van de samenleving en in het controleren en beheersen van maatschappelijke processen. We erkennen dat ons handelen onbedoelde effecten heeft, en dat ons handelen niet op complete informatie van de omstandigheden berust.¹ Deze erkenning van de principiële onvolmaaktheid van onze kennis maakt ons voorzichtiger. Het betekent echter niet dat we zouden moeten afzien van maatschappelijke doelstellingen en wensbeelden. Integendeel. Het is nog steeds zo dat sommige uitkomsten waarschijnlijker zijn dan andere, dat sommige plausibel zijn, en andere slechts een mogelijkheid; en dat daarbinnen het handelen van mensen – en dus hun voorkeuren en machtsbalansen – ertoe doet.

Al deze ontwikkelingen zorgen ervoor dat we met nieuwe ogen naar de wereld en naar onszelf kijken. De huidige situatie vraagt om herdefiniëring en herordening van de samenleving, om keuzes en leren omgaan met verschillen, om versterking van de autonomie van de leden ervan. Als bovenstaande analyse klopt (het veranderde belang van de fysieke ruimte, het veranderende belang van de nationale staat, het toegenomen belang van consumptie, de andere houding ten aanzien van de natuur, de andere houding ten opzichte van waarheid), en we gaan weg van simpele modernistische verhalen, en kiezen voor verscheidenheid en heterogeniteit zonder te vervallen in een relativisme dat elk bestaan onmogelijk maakt, wat dan? Kan men in een samenleving die zich heterogeen (kosmopolitisch) begrijpt, aan geschiedenis doen? Ja, juist dan moet men aan geschiedenis doen – als bewuste keuze, en wel aan een meervoudige, differentiële geschiedenis.

Historici zijn er zich van bewust dat de antwoorden die zij op vragen geven afhankelijk zijn van het niveau waarop, de invalshoek waaruit en de context waarbinnen de vragen zijn geformuleerd. Zij hangen zelden een analyse in termen van laatste oorzaken aan of die nu marxistisch zijn geformuleerd of anderszins.² Liever spreken ze over economische, sociale, politieke, militaire en culturele dimensies van figuraties, systemen, groepen die mensen met elkaar vormen, om aan te geven dat geen van deze dimensies op zich per definitie doorslaggevend is.³ Het gaat om differentiële geschiedenis –

¹ A. Giddens, *The constitution of society*; U. Beck, W. Bonss und C. Lau, 'Theorie reflexiver Modernisierung', 11-63; en C. A. Hazeu, *Institutionele economie*.

² De manier waarop sociale wetenschappers het begrip pad-afhankelijkheid gebruiken, komt weer dicht in de buurt van laatste oorzaken. Zie bijvoorbeeld J. Diamond, *Guns, germs, and steel*, die de bodemgesteldheid tot alles verklarende factor van de geschiedenis van mensen wil maken.

³ Vergelijk M. Mann, *The sources of social power. Volume I*; A. Giddens, *The consequences of modernity*.

geschiedenis die het accent legt op overkoepelende processen en tegelijkertijd beklemtoont dat verschillende reacties daarop mogelijk zijn. Centraal staan het menselijk handelen, en de mogelijkheid om dingen anders te doen – zij het dat de mogelijkheden daartoe geconditioneerd zijn. Welke keuzes doen mensen? Binnen welke omstandigheden? En waarom? Handelen, regels en hulpbronnen, belang, identiteit, positie, positioneren, netwerken, communicatie, kennis, bemiddelen, toe-eigenen, paden, trajecten, verbindingen zijn de nieuwe sleutelwoorden.¹

Historische kennis en bewustzijn is juist een goede manier om met verschillen om te gaan. Geschiedenis is niet langer een beschavingsideaal – het verleden als normerend voor ons hedendaags handelen -, maar een cultureel doel – het verleden helpt ons onszelf en anderen te begrijpen. Op die manier is het verleden niet een alleen zaligmakend referentiepunt tegen elke verandering, maar helpt het een houding te versterken die veranderingen accepteert en begroet als een levend proces.

Wat kan de bijdrage van de geschiedwetenschap aan Belvedere zijn?

Integratie

Belvedere gaat van een veel bredere doelstelling uit dan totnogtoe gebruikelijk in de planologie. Belvedere staat voor:

1. 'Herwaardering van de culturele identiteit en de diversiteit van onze leefomgeving
2. De opgave op rijksniveau ligt in het formuleren van een samenhangend en ontwikkelingsgericht beleid
3. Continuïteit is het centrale, paradoxale en vruchtbare begrip. Het gaat om het voortbestaan van oude gebouwen en structuren, het voortzetten van inrichtingsprincipes en het voortbouwen op historische processen, in relatie tot gebruiksvormen. Om historische continuïteit te garanderen moet bij de formulering van ruimtelijke opgaven de wederzijdse relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening worden erkend en afwegingen worden gemotiveerd vanuit een bewustzijn van het verleden.'²

Voor deze culturele planologie wil Belvedere vooral gebruik maken van de archeologie, de historische stedenbouwkunde en de historische geografie. Deze keuze is begrijpelijk en binnen deze wetenschapsgebieden is er ook

¹ A. Schuurman, 'Mensen maken verschil', 168-205.

² *Belvedere, Beleidsnota* 18.

grote kennis van de onroerende objecten waar het bij Belvedere om gaat – met name ook op het terrein van toepassingsgericht onderzoek. Toch ontbreekt er iets. De betrokkenen zelf ervaren dit ook en thematiseren dit als interne en externe integratie.¹ Met interne integratie bedoelen ze dat de drie genoemde wetenschappen te sterk langs elkaar heen functioneren; met externe integratie bedoelen ze dat zij drieën samen te weinig verbonden zijn met de buitenwereld – planologie, overheid, markt, etcetera. Om deze interne en externe integratie te verbeteren willen zij proberen overkoepelende concepten te ontwikkelen. De belangrijkste daarvan is de biografie van het landschap. Hier wordt in de volgende termen over gesproken:

‘Kerngedachte in de “biografie van het landschap” is dat het landschap een voortgaand proces is waaraan door opeenvolgende generaties wordt bijgedragen. ... Vanuit de gedachte van de biografie van het landschap gaat het er dan ook veel meer om een doorlopend en boeiend verhaal te construeren, dat verleden en toekomst met elkaar verbindt. ... Via het ontwerpen van “ontwikkelingsconcepten” kan zicht geboden worden op mogelijkheden om verleden en toekomst zinvol met elkaar te verbinden.’²

Ik wijs dit begrip af omdat het leidt tot personifiëring van het landschap. Bovendien wat zijn de ‘natuurlijke’ grenzen van een landschap, een gebied? Het is de verkeerde metafoor.³ Het begrip is ook niet nodig. Want wat men hier probeert binnen te halen via biografie van het landschap, kan eenvoudiger en beter via ‘geschiedenis’.⁴ In feite klinkt hier een roep om de geschiedwetenschap – want wat is geschiedenis anders dan de verhalen van opeenvolgende generaties, en waarmee werkt geschiedenis anders dan met ontwikkelingsconcepten waarmee verleden, heden en toekomst zinvol met elkaar worden verbonden? Wanneer men het begrip biografie vervangt door geschiedenis, is het enige wat verloren gaat de prikkel van de exotische combi-

¹ G.J. Borger, ‘Cultuur en leefbaarheid’, 3-25; M. Hidding, J. Kolen en Th. Spek, ‘De biografie van het landschap’, 7-111.

² Ibidem, 100.

³ De auteurs schrijven zelf overigens ook direct op de eerste pagina van het eerste hoofdstuk: ‘Vergelijkingen – hoe uitdagend en vruchtbaar ook – gaan soms mank, zo ook in dit geval.’ Ibidem, 8.

⁴ De auteurs zullen dit ook wel willen toegeven, neem ik aan. Lees bijvoorbeeld de volgende passage: ‘Algemeen uitgangspunt van een waardering en selectie van historisch markante plekken in een landschapbiografische benadering is, dat zwaar gewicht wordt toegekend aan het “narratieve potentieel”. Plekken die de moeite waard zijn hebben ons, dat wil zeggen de samenleving en de wetenschap, een bijzonder verhaal te vertellen over de landschapsgeschiedenis.’ (sic!) Ibidem, 50. In een vroege reactie op de nota Belvedere heeft K. Bosma rake opmerkingen gemaakt over Belvedere, en ook gepleit voor een toenadering tot de geschiedenis. K. Bosma, ‘Vraagtekens bij de nota Belvedere’, 72-74.

natie van een begrip dat duidt op handelingsbekwaamheid (biografie) en een object (landschap) dat daarover niet beschikt.¹ Doordat de opgave ten aanzien van de inrichting van de gebouwde en ongebouwde omgeving is verruimd, is het belangrijker dat archeologie, historische stedenbouwkunde en historische geografie elkaar ontmoeten in een groter vlak – en wat is een logischer ontmoetingsplaats dan de geschiedwetenschap, de wetenschap die zich met het verleden in zijn totaliteit bezighoudt? Bovendien is de geschiedwetenschap zelf ook sterk veranderd – naast de aandacht voor structuren is er de aandacht voor processen gekomen, naast de aandacht voor sociale feiten de aandacht voor betekenisgeving. Ook in de externe integratie kan geschiedenis een belangrijke rol spelen – in de eerste plaats via het geschiedenisonderwijs, maar ook via de toegang tot allerlei maatschappelijke organisaties op het terrein van cultuurgeschiedenis, natuur en milieu.² Zonder de kennis en verhalen die via het geschiedenisonderwijs worden verspreid heeft niemand een handvat om de vele geheugensteunen die het landschap en de omgeving als zodanig bevatten, ook daadwerkelijk op te pakken en een begin van duiding te geven. Op die manier kan ook meteen de eigen belevingswereld worden gebruikt als opstap naar de algemene geschiedenis.³ Want een geschiedenis die die verbinding naar de algemene geschiedenis niet legt, is zonder waarde. Door de geschiedenis, de historische context als bindend element te kiezen, kan ook *shop*-gedrag – het gebruik van het verleden als losse, inwisselbare en bruikbare modules – worden voorkomen.

Wanneer men de nota *Conceptuele grondslagen* van het NWO-programma *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling* leest, dan merkt men hoezeer de schrijvers ervan leunen op de geschiedwetenschap zonder dat zij de beslissende stap hebben willen zetten om de culturele planologie uit te breiden met de geschiedwetenschap. Publicaties en ideeën van historici als Braudel, Schama en Nora spelen een fundamentele rol in de formuleringen van de doelstelling van dit programma en van Belvedere.⁴ *Aan de culturele planologie kunnen historisch geografen, archeologen, historisch stedenbouwkundigen, historici en planologen ieder vanuit de eigen deskundigheid bijdragen.*⁵

¹ Ook in G. Rooijackers, 'Mythisch landschap', 301-327 kan men moeiteloos het woord biografie door geschiedenis vervangen.

² Die in het rapport in een veelzeggende tabel worden opgesomd. M. Hidding, J. Kolen en Th. Spek, 'Biografie van het landschap', 80.

³ Een inspirerend voorbeeld hiervan geeft de historische roman *Waterland* van G. Swift.

⁴ F. Braudel, *La Méditerranée*, S. Schama, *Landscape and Memory* en P. Nora, *Lieux de mémoire*.

⁵ De praktijk van de industriële archeologie, waarin historici een grote rol spelen, laat zien dat dit heel goed mogelijk is.

Betekenisgeving en achtergrondkennis

De geschiedenis van objecten – of het nu landschappen zijn, gebouwen, een groep van gebouwen of anderszins – wint aan betekenis wanneer ze verbonden wordt met de algemene geschiedenis. Omdat dit algemeen onderschreven wordt, zal ik er niet al te zeer over uitwijden. Ik noem het echter wel als tweede belangrijke bijdrage van de geschiedwetenschap aan de culturele planologie na de integrerende functie. Het probleem van deze bijdrage van de geschiedwetenschap is dat ze zo vanzelfsprekend is, dat ze vergeten dreigt te worden. Iedereen zal zo een reeks voorbeelden kunnen noemen. Ik doe dat ook zodat we weten waar we over spreken. Op het niveau van stadsontwikkeling zijn er weinig publicaties die kunnen tippen aan Schorske's *Fin de siècle Vienna*.¹ Dit boek is gewijd aan het Wenen van het einde van de negentiende eeuw met het neergaande Habsburgse Rijk en kunstenaars als Klimt, Kokoschka, Schönberg, Schnitzler, Von Hofmannsthal. Het centrale hoofdstuk gaat over de architectonische herinrichting van Wenen.² Het begint met de *Ringstrasse* en zijn centrale gebouwen als het parlement, het stadhuis, de universiteit, het Burgtheater en het Kunsthistorisch en Natuurhistorisch Museum. Elk van deze gebouwen is ontworpen in een passende historische stijl – het raadhuis in de naar de vrije middeleeuwen verwijzende gotische stijl; het theater in de Barokstijl, de tijd van de opkomst van het theater; de universiteit in de Renaissancestijl en het parlement in de stijl van het Classicisme. Hier zijn dus vanuit een levend historisch bewustzijn verschillende historische stijlen door elkaar gebruikt. Vervolgens gaat Schorske via de architecten Sitte en Wagner in op twee verschillende pogingen weg te komen van dit historicisme. Sitte vindt de Ringstrasse van een verkeerde maatvoering, en is sterk geïnteresseerd in ontmoetingsplekken voor de gemeenschap. Hij poogde 'to re-create the experience of community within the framework of a rational society'.³ Wagner zocht een uniforme bouwstijl voor de moderne stedelijke mens. Waar Sitte wilde bouwen voor de voetgangers, bouwde Wagner voor de vervoersmiddelen. Hij probeerde uniformiteit om te zetten in monumentaliteit. De uniformiteit was het gevolg van de stedelijke expansie en de kapitalistische economie – alleen met grote woonkazernes kon de stedelijke bevolking worden gehuisvest. Beide antwoorden vinden hun weg in de twintigste eeuw met iemand als de Zwitserse/Franse architect en stedenbouwer Le Cobusier in de lijn van Wagner en

¹ C. E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna*.

² Ibidem, 24 –116. Deze architectonische herinrichting roept natuurlijk weer associaties op met wat Hausmann deed in Parijs. Voor de betekenis hiervan zie W. Benjamin, *Das Passagen-Werk*.

³ C.E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna*, 65.

Jane Jacobs met haar boek *The death and life of great American cities* als voortzetter van Sitter.¹ Nadat Schorske zo heeft laten zien hoe Wenen er uitziet rond de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw, hoe stedenbouwkundige veranderingen samenhangen met maatschappelijke veranderingen, kan hij in de daaropvolgende hoofdstukken ingaan op die maatschappelijke veranderingen die op hun beurt binnen deze zich ontwikkelende stedenbouwkundige setting hebben plaats gevonden.

Op het niveau van voorbeeldige boeken over individuele gebouwen schiet me als eerste Elias' *Höfische Kultur* te binnen.² In hoofdstuk twee *Wohnstrukturen als Anzeiger gesellschaftlicher Strukturen* beschrijft hij het slot van Versailles en laat hij zien hoe de architectuur samenhangt met het publieke en private gebruik van het gebouw. Hetzelfde maar dan voor de Engelse landhuizen in het algemeen en in hun ontwikkeling van de Middeleeuwen tot aan het begin van de twintigste eeuw doet Mark Girouard in zijn ongeëvenaarde *Life in the English Country House*.³ Hij laat zien hoe de kastelen van versterkte plaatsen politieke huizen en gezelschapshuizen worden, hetgeen niet alleen van invloed is op het exterieur maar ook op de plattegronden van de kastelen. Tevens laat hij zien hoe de technologische vernieuwingen van de negentiende eeuw hun sporen hebben nagelaten en hoe de negentiende-eeuwse scheiding tussen de seksen teruggevonden wordt in de situering van de vertrekken voor het vrouwelijk en mannelijk personeel in de plattegrond. Wat deze boeken gemeen hebben en buitengewoon maakt is de verbinding met maatschappijgeschiedenis.⁴ Gebouwen en steden worden niet geïsoleerd beschouwd, maar de auteurs kijken naar de maatschappelijke betekenis en het gebruik van de ruimte voor de verschillende bevolkingsgroepen.

Voor het landschap zijn hiervan eveneens hele mooie voorbeelden te geven. Voor Nederland denk ik dan aan het invloedrijke *Lege land* van Auke van der Woud. De ondertitel mag dan zijn *De ruimtelijke orde van Nederland*, Van der Woud vat dit ruim op: de lezer krijgt ook de bestuurlijke, juridische

¹ Vergelijk J. C. Scott, *Seeing like a state*, 103-147, meer speciaal 132 e.v.

² N. Elias, *Die höfische Gesellschaft*.

³ M. Girouard, *Life in the English countryhouse*. Ook zelf heeft hij het niet kunnen evenaren met zijn *Life in the French Country House*. Om een gevoel te krijgen voor het maatschappelijke en sociale gebruik van landhuizen/kastelen zijn ook speelfilms heel geschikt. Zie bijvoorbeeld S. Kapur's *Elizabeth* van Universal uit 1998; R. Joffé's *Vatel* uitgebracht door Gaumont in 2000, en *Gosford Park* van R. Altman uitgebracht door USA Films Release in 2002.

⁴ De publicaties van de Stichting Historisch Boerderijen Onderzoek (SHBO) geven inspirerende voorbeelden van hoe de boerderijbouw niet goed begrepen kan worden zonder de agrarische geschiedenis. Zie bijvoorbeeld: E. van Olst, *Uilkema, een historisch boerderij onderzoek*. Van de andere kant hebben ook de agrarisch historici deze samenhang laten zien. Zie de proefschriften van J. Bieleman, Brusse en P. van Cruyningen in de reeks *AAG Bijdragen*.

en economische orde voorgeschoteld.¹ Zoals hij in zijn voorwoord vermeldt, heeft hij niet *à la Braudel* een lagenmodel gemaakt, maar probeert hij vanuit verschillende historische specialismen het toenmalige Nederlandse territorium inhoud te geven.² Zijn evocatieve en beeldende manier van schrijven – die ook in de titel van het boek tot uitdrukking komt – heeft sterk bijgedragen aan de invloed van zijn boek op het huidige beeld van de wording en samenhang van de ruimtelijke vormgeving in de eerste helft van de negentiende eeuw. Tegelijkertijd behoort dit boek duidelijk tot de categorie *the past is a foreign country*.³ Hij beschrijft een orde die niet meer de onze is, maar waarin overigens de onze wel is ontstaan. De ruimtelijke orde van de eerste helft van de negentiende eeuw komt tot ons als een reisverhaal van een land dat weliswaar verwant is, maar dat we niet meer goed kennen.

Van der Woud stopt rond het midden van de negentiende eeuw. De tweede helft van de negentiende en de hele twintigste eeuw worden beschreven in Marijke van Schendelens *Natuur en Ruimtelijke Ordening in Nederland*. Haar boek is anders van toon dan dat van Van der Woud. Ook anders van beeld overigens. Van Schendelens boek bevat in tegenstelling tot *Het lege land* vele illustraties. Toch ademt het dezelfde geest dat de ruimtelijke orde niet beschreven kan worden zonder het te kaderen in hoe mensen over natuur en samenleving dachten. In haar boek legt Van Schendelen uit welke betekenis sinds 1850 aan het begrip ‘natuur’ is gegeven en hoe deze betekenis van invloed is geweest op de inrichting van ons land. Tegelijkertijd laat zij zien dat de inrichting van de natuur niet los gezien kan worden van de inrichting van de samenleving en dat er sprake is van een wederzijdse beïnvloeding. Zij legt verbanden tussen de natuurbeelden en maatschappijbeelden van politieke groeperingen. Natuur wordt volgens haar in het negentiende-eeuwse Nederland gezien als een gegeven. Pas met Thorbecke komt er ruimte voor organische visies. Aan het einde van de negentiende eeuw worden sociaal-evolutionaire denkbeelden dominant. De natuurlijke ordening en samenleving dienen niet alleen geordend te worden, maar ook gestuurd.⁴

Al deze voorbeelden demonstreren hoeveel goeds er gebeurt. *Ze laten bovendien zien met wat voor soort historische studies een zinvolle bijdrage te verwachten is aan de culturele planologie: namelijk studies die contextueel zijn gericht.* Om echter duidelijker te kunnen aangeven wat de geschiedwetenschap nog meer voor Belvedere kan betekenen, moeten we eerst Belvedere zelf kritischer

¹ A. van der Woud, *Het lege land*.

² Ibidem, p. 17.

³ D. Lowenthal, *The past is a foreign country*.

⁴ M. van Schendelen, *Natuur en ruimtelijke ordening in Nederland*, 329-330.

beschouwen. In zijn essentie is Belvedere namelijk een pleidooi om het verleden een belangrijkere, en deels richtinggevende rol te laten spelen in de hedendaagse samenleving omdat men vraagtekens zet bij het veranderingsproces en de ruimtelijke uitwerking daarvan. Optimisten noemen dit veranderingsproces ‘creative destruction’, maar pessimisten zien vooral de *destruction*. Wat kan er over het gebruik van het verleden in de strijd tegen veranderingsprocessen worden gezegd? Hierop zal ik in de volgende paragraaf ingaan. Daarna zal ik twee centrale begrippen van Belvedere onder de loep nemen: streekidentiteit en continuïteit omdat die in de nota Belvedere te losjes worden gehanteerd. Ten slotte zal ik een voorstel doen om in plaats van het begrip streekidentiteit het begrip *civil society* en het publieke domein een belangrijke, motiverende rol te laten spelen in Belvedere. Daarna zal ik nog ingaan op het vraagstuk van de selectie van landschappen en monumenten op basis van het algemene historische verhaal.

Het gebruik van geschiedenis tegen het ‘moderniseringsproces’

De doelstellingen van Belvedere gaan verder dan het simpelweg bewaren van ‘objecten’ uit het verleden. Belvedere wil dat verleden ook gebruiken. Het bewust inzetten van historische kennis om het heden te beïnvloeden is wel vaker gebeurd. Het is goed om in het kader van het project Belvedere hierover meer systematisch na te denken. Hier wil ik alvast drie belangrijke – gedeeltelijk met elkaar samenhangende, en voor Belvedere relevante – voorbeelden geven, maar het thema verdient een bredere behandeling.

Het eerste voorbeeld komt uit de geschiedenis van de ‘goede smaakontwikkeling’, het tweede uit het gebruik van de volkscultuur voor het vinden van een ‘nationale identiteit’, en, als derde voorbeeld, de ontwikkeling van ‘streekidentiteit’. In de negentiende eeuw ontstond er een debat over de ‘goede smaak’. Mensen waren ontevreden over de producten die door de Engelse industrie werden gemaakt. Omdat deze producten met machines werden vervaardigd en in massaproductie, werden ze als inferieur beschouwd ten opzichte van het oude handwerk. Deze ‘inferieure’ producten werden verbonden met andere zaken waar men op tegen was en die men ook verbond met de toenemende industrialisatie: de massificering en verloedering van de samenleving.¹ Als uitvloeisel hiervan oriënteerde men zich op het verleden. Op de periode ver voor de Industriële Revolutie. Niet onverwacht vindt men de oorsprong van deze houding en ideeën in Engeland waar die werd verwoord door mensen als Augustus Pugin, Henry Cole, John Ruskin en William Morris.² Zij lieten zich inspireren door de Middel-

¹ A. Forty, *Objects of desire*. Vergelijk ook A. van der Woud, *Waarheid en karakter*.

² Vergelijk P. Sparke, *Design in context*; J. Bank en M. van Buuren, 1900.

eeuwen, zowel qua stijl als qua organisatie van de arbeid – het gildenwezen. Deze beweging was succesvoller in het debat dat ze entameerde, en in de verspreiding van haar ideeën over smaak, dan dat ze in de praktijk een daadwerkelijk alternatief bood. De producten uit de werkplaatsen van Ruskin en Morris waren te duur om werkelijk breed aan te slaan. Morris zou op den duur dan ook zijn verzet tegen machinale verwerking staken en daarmee in feite de analyse van de twintigste-eeuwse *design*-historicus Adrian Forty voor zijn: het was niet zozeer het gebruik van machines dat de kwaliteit van de producten bepaalde, maar de organisatie van de productie en *marketing*.

Succesvoller was een tweede reactie op de vermeende slechte smaak van de Industriële Revolutie – omdat die juist inging op veranderingen in organisatorische ontwikkelingen ten gevolge van de Industriële Revolutie. Als reactie op de opheffing van de gilden en de nieuwe manieren van produceren, maar ook als reactie op het verloren gaan van het ‘aristocratische’ systeem waarbinnen nieuwe stijlen zich ontwikkelden, werd in de verschillende landen het kunstnijverheidsonderwijs van de grond getild en werden tentoonstellingen georganiseerd.¹ Voor Engeland kan in dit verband opnieuw Henry Cole worden genoemd – de organisator van de eerste wereldexpositie in Londen –, voor Frankrijk Agricool Perdiguier, voor Oostenrijk de eerder genoemde Sitte, en voor Nederland komen we bij de al veel beschreven Victor de Stuers en zijn proto-Belvedere geschrift *Holland op zijn smalst*.²

De wereldexposities brengen ons meteen bij het tweede voorbeeld – het gebruik van het verleden voor het construeren van een nationale identiteit. Voor de werelddtentoonstelling van 1878 in Parijs heeft Nederland namelijk een ‘Hindelooper kamer’ ingestuurd – deze volkskundige inzending moest de bezoekers informeren over de eigenheid van Nederland. Het negentiende eeuwse Nederland spiegelde zich namelijk niet alleen aan de tijd van de Republiek, maar zocht zijn wortels ook, zoals eveneens in andere landen

¹ L. Auslander, *Taste and power*, met name hoofdstuk 6; M. Stürmer, ‘An economy of delight’, 496–528. ‘But the entrepreneurial potential in the luxury markets of the eighteenth century was too intimately linked to privilege and the elitist civilization of the *ancien régime* to be transferred to the industrial age. Throughout the eighteenth century court art had existed on a golden island in a stream of squalor, poverty and sudden death, while bringing a vision of perfection to an imperfect world. But the golden island went down with the *ancien régime*’, 528. Op zich was deze reactie wel nieuw, maar niet uniek. In de Italiaanse Renaissance zien we bij het belangrijker worden van de markt iets soortgelijks. In 1563 wordt in Florence de Academie van de Schilderkunst opgericht; in 1568 publiceert Vasari de tweede editie van zijn *vitae* (het begin van de literaire kritiek) en in 1581 wordt in de Uffizi het eerste Europese moderne museum opgericht. *Rinascimento. Masterpieces of the Italian Museums*. Voor de werelddtentoonstellingen, zie: P. van Wesemael, *Architecture of instruction and delight*.

² J. Bank en M. van Buuren, 1900, 176 e.v.

gebruikelijk, in de volkscultuur¹. Deze volkscultuur was, meende men geheel in de geest van het lineaire vooruitgangdenken, het best bewaard gebleven bij boeren en vissers. In zijn boek *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland, 1815-1940* beschrijft Ad de Jong hoe de volkscultuur een rol speelt in het proces van nationalisering, maar ook dat in het begin van de twintigste eeuw de volkscultuur steeds minder deze rol kon vervullen doordat het steeds meer naar achterlijkheid in plaats van naar originaliteit ging verwijzen.²

De dragers zelf van de volkscultuur ervaarden het niet anders. Het best is dit te zien aan de klederdrachten. Was er gedurende de negentiende eeuw juist een bloeiperiode gekomen in de streekdrachten, in de twintigste eeuw begon het aantal vrouwen dat de streekdracht droeg af te nemen. In eerste instantie vooral doordat er geen meisjes meer bij kwamen die zich in de streekdracht hulden, maar in tweede instantie ook doordat steeds meer vrouwen de dracht aflegden. De streekdracht werd een teken van niet langer bij de tijd horen. Een vrouw vertelde een onderzoeker dat zij de indruk kreeg in winkels later geholpen te worden omdat ze in streekdracht was, en dat dat een reden voor haar was er mee te stoppen.³

Beide voorbeelden (die nauwe verwantschap hebben met hedendaagse ontwikkelingen) – de poging de industrialisatie tegen te gaan, het gebruik van volkscultuur voor de constructie van het eigene van een natie – laten zien dat een puur op het verleden gerichte levensstijl vroeg of laat vastloopt. Het is een proces van involutie. Er zijn geen mogelijkheden meer voor vernieuwing omdat het verleden de belangrijkste richtsnoer is geworden.⁴ Bovendien is het een proces dat uitsluiting uitlokt. In het geval van de betere producten was er sprake van een economische uitsluiting, en in het geval van de volkscultuur waren de boeren en vissers tot de dragers van de eigenheid verklaard, terwijl ze niet werden gezien als de dragers van de vernieuwing.⁵

De voorbeelden van het kunstnijverheidsonderwijs en de (wereld)tentoonstellingen hebben laten zien hoe men ook op een andere manier de negatieve effecten van economische ontwikkeling kan bestrijden. Ook de ontwikkeling van de streekidentiteit in Nederland in de negentiende eeuw laat een voorbeeld zien van zowel naar binnen gerichte als open reacties. Als we tegenwoordig spreken over streekidentiteit is dat net als bij de klederdrachten

¹ De Bataven waren besmet geraakt door de Bataafse Republiek. A. van der Woud, *De Bataafse hut*.

² A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering*.

³ Vergelijk A. J. Schuurman, 'Tussen stereotype en levensstijl', 532-548, met name 545.

⁴ A. Schuurman, 'Evolutie en involutie', 17-37.

⁵ Wat ze overigens economisch gezien wel waren: A. Schuurman, 'Plattelandscultuur', 270-301.

vooral iets exclusiefs – mensen willen zich afgrenzen van een dominante eigentijdse stroming. Zo kan men bijvoorbeeld ook kijken naar de ontwikkeling van de Friese streekidentiteit. Heel centraal komt hierin het hebben van een eigen taal naar voren, gelijkwaardig aan het Nederlands en het benadrukken van een eigen geschiedenis.

Daarnaast kan men echter het verhaal lezen en vertellen van de Friese identiteit in het begin van de negentiende eeuw. Dan gaat het om het verhaal van de Friese stam binnen Nederland en binnen Europa. Het verschil tussen de ‘eerste’ en ‘tweede’ Friese beweging is beschreven door Goffe Jensma.¹ Waar de eerste zich nadrukkelijk heeft gezien als een onderdeel van een grotere cultuur met een eigen accent, daar is in de tweede vooral het anders zijn beklemtoond. Als verklaring voor deze verschillen heeft Jensma gewezen op de verschillende sociale samenstelling van de dragers van deze streekidentiteit. De open Friese streekidentiteit is die van de Friese adel en grote burgerij uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Deze groepen bewogen zich in de Europese ruimte. Hun kinderen hadden dikwijls een deel van hun opleiding in het buitenland genoten. De gesloten Friese streekidentiteit is die van de lokale middenklasse die de sedentaire bevolking vertegenwoordigde.²

Deze voorbeelden maken duidelijk dat het gebruik van geschiedenis voor de ‘herwaardering van de culturele identiteit en de diversiteit van onze leefomgeving’ niet zonder problemen is. Het is zinvol hier verder over na te denken omdat deze kritische overwegingen over het praktisch gebruik van geschiedenis de uitgangspunten van Belvedere raken. Juist omdat geschiedenis tot nu toe in de planologie werd verwaarloosd, is het verleidelijk en nodig haar een extra accent te geven, maar tegelijkertijd zal men er zich van bewust dienen te zijn dat men het niet moet verabsoluteren – een uitsluitend op het verleden gerichte levenshouding doet ons opgaan in een zoutpilaar als waren we de vrouw van Lot, die zich niet los kon maken van het verleden.

In de twee volgende paragrafen zal ik ingaan op drie centrale concepten uit Belvedere: streek, streekidentiteit, en continuïteit. Dit zijn zaken en begrippen waarmee in de nota Belvedere nogal luchtig wordt omgegaan.

¹ G. Jensma, *Het rode tasje*. Zie ook E.J. Brouwer, *Archeologie van een houding*.

² Men moet hier geen foute analogie uit trekken. De hedendaagse nieuwe dorpsbewoners die elders werken, zijn geen equivalenten van de Friese adel en burgerij. Zij delen mogelijk de bovenregionale verbondenheid en kennis, maar doordat ze van buiten komen, kunnen ze de orthodoxie moeilijker ter discussie stellen. Vergelijk R. Sennett, *Fall of public man*.

Over streken en identiteit

Het begrip regio of gebied is minder eenduidig dan het lijkt.¹ Meestal gebruiken we het met een concreet gebied voor ogen en doet zich daarom het probleem van de omschrijving ervan niet voor – zoals het in de nota Belvedere gebeurt. In deze nota wordt Aalten–Zelhem of Eelde–Paterswolde even gemakkelijk een gebied genoemd als De Graafschap of het Oldambt. Het probleem van de omschrijving doet zich dikwijls ook niet voor omdat we institutionele grenzen hanteren. Het is duidelijk waar Nederland ophoudt, of waar de grens van Wageningen is. Maar zodra het erom gaat een identiteit te verbinden met een streek, dan wordt het moeilijker.²

In zijn boek *Ruimte voor een nieuwe tijd* maakt Bosma een onderscheid tussen streek en regio. Hij hanteert het begrip regio voor een institutionele afbakening van een gebied, en het begrip streek voor een ‘natuurlijk’ gebied.

‘De streek heeft een zekere natuurlijke, etnische of economische uniformiteit en een territoriale begrenzing en valt grotendeels samen met het Franse begrip “paysage”, een combinatie van fysische en menselijke eigenschappen (mentaliteit, leefwijze en bouwwijze) die aan een territorium een samenhangende verschijningsvorm geven.’³

Hij ziet gebieden in de loop van de twintigste eeuw een ontwikkeling doormaken van streek naar regio – met andere woorden de gebieden verliezen aan eigenheid en worden steeds meer een economische of bestuurlijke eenheid. Hierop is Belvedere zelf natuurlijk juist een reactie: zij probeert bewust de eigenheid van streken te behouden en versterken.

In welke mate de streekidentiteit in het verleden echt is of vermeend, en hoe die gestalte krijgt en door wie zij wordt gedragen, staat ter discussie. Dit kan zelfs gelden voor de omvang van het gebied. Op nationaal niveau zijn Nederland, Engeland, en Frankrijk regio’s die intussen al enkele eeuwen grotendeels hetzelfde zijn, maar de Balkan is bijvoorbeeld een gebied waar de regio’s sterk wisselen. Met de ineenstorting van het Osmaanse Rijk en het Habsburgse Rijk zijn daar weer staten gekomen die voor de tijd van de Osmaanse en Habsburgse rijken als afzonderlijke entiteiten herkenbaar waren. Na de Tweede Wereldoorlog heeft een deel zijn onafhankelijkheid verloren en is opgegaan in Joegoslavië totdat dat land na 1989 in rap tempo en met veel geweld uiteen is gevallen, behalve in het geval van Slovenië. Wat zijn

¹ Vergelijk P. Kooij, *Hoe provinciaal is de regio?*

² Hier heeft ook de Volkskunde onder Voskuil fel tegen gestreden juist overigens door middel van een historische benadering.

³ K. Bosma, *Ruimte voor een nieuwe tijd*, 19. Zie ook K. Bosma, ‘Vraagtekens bij de nota Belvedere’.

dan de historische gebieden waarop men terug zou kunnen vallen? Mensen uit elke regio van de Balkan kunnen wel naar een periode uit het vaak verre verleden verwijzen waarin ze dominant waren en hun gebied een grote omvang kende. Zo had Bulgarije een geweldige omvang in de dertiende eeuw en Servië in de veertiende eeuw. Ook Albanië en Macedonië hebben hun bloeiperiodes gehad die hun mogelijkheden tot aanspraken geven op gebied dat nu niet meer hun naam draagt.

Dichter bij huis geven de vele voorstellen voor en reacties op gemeentelijke en provinciale herindelingen voldoende stof tot nadenken over regionale identiteit. De voorstellen tot herindeling van de provincie Noord-Brabant hebben tot felle protesten geleid, maar wat is het nu precies dat mensen uit West-Brabant bindt met die uit de Meierij, de Peel en de Kempen? Of: Welke conclusies moeten we trekken uit de heftige discussies over het samengaan van Hengelo en Enschede? Waar protesteert men precies tegen? En: Hoe breed gedragen waren die protesten? Wie protesteert?

Op zichzelf genomen is het proces van natievorming in de negentiende eeuw één van de meest succesvolle voorbeelden van regionale identiteitsconstructie.¹ Daar zijn veel processen samengekomen. Het verhaal is bekend.² Met de Napoleontische maatregelen zijn de oude gewestelijke eenheden van wegen en meten afgeschaft; het onderwijs heeft de positie van het Algemeen Beschaafd Nederlands versterkt; de dienstplicht heeft het belang van de nationale staat bevestigd en tegelijkertijd jongens uit verschillende streken van Nederland bijeengebracht; de concurrentie met andere Europese landen heeft bijgedragen aan de versterking van het gevoel van eigenheid. De instrumenten die de overheid heeft ontwikkeld voor het bestuur hebben het natievormingsproces versterkt: kaartindelingen en statistiekcategorieën zijn ontworpen die de werkelijkheid beschrijven, maar tegelijkertijd ook vorm geven.³ Langs deze weg hebben inwoners een plaats gekregen binnen het nationale geheel. De constructie van de verzorgingsstaat is uiteindelijk de afronding van dit proces. De inwoners van (de succesvolle) nationale staten hebben een gevoel van lotsverbondenheid. De regionale identiteiten zijn identiteiten binnen of naast die van de nationale staat, net zo als dat bijvoorbeeld religieuze verbindingen zijn.⁴ Achteraf hebben we echter de indruk dat de ontwikke-

¹ Voor het proces van culturele en politieke natievorming zie J. Kloek en W. Mijndhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* en J. Brewer, *The pleasures of the imagination*.

² H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland*.

³ Aan het werkelijkheids creërende aspect van kaarten en statistieken wordt tegenwoordig veel aandacht geschonken. Zie bijvoorbeeld: S. Patriarca, *Numbers and nationhood*; M. Biggs, 'Putting the state on the map', 347-405; J.C. Scott, *Seeing like a state*; en D. Gugerli und D. Speich, *Topografien der Nation*.

⁴ M. Mann, *The sources of social power. Volume II*.

ling van de nationale staat onder bijna ideale omstandigheden tot stand is gekomen. Er was een soort Aristotelische eenheid van handeling, tijd en plaats. In het laatste kwart van de twintigste eeuw is hier een breuk in ontstaan.¹ Hierin is een van de belangrijke contemporaine uitdagingen gelegen: de traditionele Europese staten zijn te klein geworden voor de oplossing van de hedendaagse problemen op het terrein van economie, defensie en milieu, op sociaal en cultureel gebied zijn ze echter nog steeds belangrijk.

Streekgebonden identiteit is dus een moeilijk begrip. Als dat versterkt moet worden door ruimtelijke planvorming, dan is het duidelijk dat er nog veel onderzoek naar moet worden verricht wat dit begrip inhoudt en hoe het te gebruiken is. Hierover is veel onduidelijkheid die voor een belangrijk deel voortkomt uit het onderwerp zelf. Spreken over regionale identiteit betekent namelijk vaak ook spreken over de kleine traditie versus de grote traditie. Dit onderscheid is geïntroduceerd door de cultureel antropoloog Robert Redfield en verwijst naar een grote traditie die 'wordt onderhouden in scholen en tempels; de kleine traditie ontstaat en houdt zich gaande in het leven van de ongeletterden in hun dorpsgemeenschappen.'² Thans zijn er weliswaar weinig analfabeten, maar de lokale cultuur is nog steeds een sterke ongeschreven, 'tijdloze' cultuur. Voor zover er door hedendaagse regionale instituten juist aanzetten worden gegeven tot het op schrift stellen en organiseren van de regionale cultuur is dat eerder te beschouwen als een overgang naar de grote traditie van institutionalisering, codificatie, regelgeving en gewilde vernieuwing dan als ondersteuning van deze kleine traditie. Deze institutionalisering is in feite een nieuwe bedreiging geworden voor de kleine traditie naast de veel bekendere en ook voortgaande bedreiging door de commercialisering. De commercialisering maakt dat groepsgebruiken los zingen van hun oorsprong en verworden tot folklorisering.³

Wanneer we streekgebonden identiteiten beschouwen als behorend tot de kleine traditie is historisch-antropologisch onderzoek een manier om achter het bestaan ervan te komen. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw is door een groep historici van verschillende universiteiten overwogen om onderzoek te doen naar regionale cultuurpatronen als vervolg op het regionale onderzoek van de Wageningse Agrarische-Geschiedenisgroep.⁴ De idee daar-

¹ Zie boven over hedendaagse trends die de nationale staat ondergraven.

² Geciteerd bij: P. Burke, *Volkscultuur in Europa*, 38.

³ Binnen de Nederlandse volkskunde is hiervoor ook veel belangstelling. Vergelijk T. Dekker, H. Roodenburg, G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur*. Het is ook al een heel oud verschijnsel. Het komt bijvoorbeeld al voor in de tijd van de Republiek. Zie: G.J. Schutte en J.B. Weitskamp, *Marken*.

⁴ Initiatiefnemers waren A. van der Woude van de Wageningen Universiteit en H. van Dijk van de Rotterdamse Erasmus Universiteit.

achter was om te kijken óf er regionale patronen waren met betrekking tot demografisch gedrag, cultureel gedrag, landbouwpraktijken, en dergelijke; en hoe bestendig ze waren. Onderzoek naar buitenechtelijke geboorten in de negentiende en twintigste eeuw had uitgewezen dat plaatsen waar in de negentiende eeuw relatief veel buitenechtelijke geboorten voorkwamen ook de plaatsen waren waar in het midden van de twintigste eeuw veel buitenechtelijke geboorten plaatsvonden.¹

Het onderzoek naar de materiële cultuur van het huishouden in de negentiende eeuw op het Nederlandse platteland was ook een onderdeel van deze onderzoeksopzet. Het toont aan dat een en ander veel complexer is doordat er behalve streekverschillen ook economische en sociale verschillen zijn. De verhoudingen van groepen ten aanzien van elkaar bleken een rol te spelen.² Een onderzoek naar het trouwgedrag in Limburg in de negentiende en twintigste eeuw laat zien dat de nationale grenzen steeds belangrijker worden. Het aantal 'gemengde' huwelijken neemt in de loop der tijd af, maar tegelijkertijd constateert de onderzoeker dat het aantal 'gemengde huwelijken', ook toen Nederlands en Belgisch Limburg nog één waren, gering was.³

Recentelijk heeft Boonstra een interessant experiment gedaan met behulp van de volks- en woningtelling van 1899.⁴ Hij heeft geprobeerd op basis van negen variabelen een regionale indeling te vinden via clusteranalyse. Met andere woorden: hij heeft gekeken of er plaatsen zijn die veel op elkaar lijken en gegroepeerd zich onderscheiden van andere plaatsen. Een zoektocht naar regionale identiteiten zou men kunnen zeggen. Hij komt daarbij tot twee opvallende conclusies. De eerste is dat de clusteranalyse niet heeft geleid tot een zonale indeling van Nederland. Dit wil dus zeggen dat de gebieden die sterk overeenkomstige karakteristieken hebben, niet aan elkaar grenzen. Regio's zijn blijkbaar gemengder van karakter dan het begrip regionale identiteit veronderstelt. De tweede is dat de samenhang tussen zijn clusterindeling met geselecteerde andere indelingen (waaronder de indeling in provincies) het best is voor de economische en geografische gebiedsindeling uit 1961 - van zestig jaren later dus. Boonstra schrijft: '... is er fraaier bewijs te vinden voor geleidelijkheid en het blijven voortbestaan van breukvlakken in de eenwording van Nederland?'⁵ Boonstra vindt geen aaneengesloten gebieden die meer met elkaar overeenkomen en die van andere verschillen, maar globaal gezien hebben zijn clusters een sterke samenhang met een economisch-geo-

¹ Th.L.M. Engelen en M.M. Meijer, 'Gedwongen huwelijken', 190-220.

² A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*.

³ W.J.M.J. Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze', 95-124.

⁴ O.W.A. Boonstra, 'Breukvlakken in de eenwording van Nederland', 277-299.

⁵ *Ibidem*, 294.

grafische gebiedsindeling van zestig jaar later zodat het erop lijkt dat er toch regionale continuïteit is.

Ondanks deze en soortgelijke individuele onderzoeksresultaten is het door omstandigheden nooit tot een daadwerkelijk onderzoeksprogramma naar regionale cultuurpatronen gekomen.¹ Ook sociaal-geografen zijn op dit terrein bezig en bezig geweest.² De belangrijkste studie die dit heeft opgeleverd, is *De eenwording van Nederland* geweest van Knippenberg en De Pater.³ Daarna heeft Knippenberg nog een tweede mooie studie op dit terrein gepubliceerd *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de reformatie tot heden*.⁴ Ook bij de sociaal-geografen is het echter nooit uitgelopen op een onderzoeksprogramma gericht op cultuurpatronen en streekidentiteiten. *Tegen de achtergrond van Belvedere heeft een onderzoeksprogramma gericht op cultuurpatronen en streekidentiteiten weer aan relevantie gewonnen*. Gemakkelijk zal het echter niet zijn omdat het een gelaagd onderzoeksprogramma veronderstelt. Enerzijds is het een onderzoek naar cultuurpatronen op basis van sociaal, economisch, politiek en cultureel gedrag – men kan zeggen een onderzoek achter de rug van mensen om; anderzijds is het een identiteitsverhaal – een onderzoek op basis van door mensen beleefde samenhang. De uitkomsten ervan zullen ongetwijfeld onze kennis van streekgebonden identiteiten vermeerderen. Vervolgens zal het dan nog een hele uitdaging zijn om de ruimtelijke weerslag hiervan zichtbaar te maken.⁵

Het vraagstuk van continuïteit en verandering

Behalve ruimtelijke vraagtekens kan men ook temporele vraagtekens bij een streekidentiteit zetten. In een mooi artikel heeft Erik Nijhof een verkenning gedaan naar het bestaan van regionale identiteiten. Overeenkomstig het artikel van Van den Bergh in deze bundel met betrekking tot ruilverkaveling komt hij tot de verrassende conclusie dat de industrialisatie die eigenlijk altijd gezien wordt als een vernietiger van regionale identiteiten een vormgever van

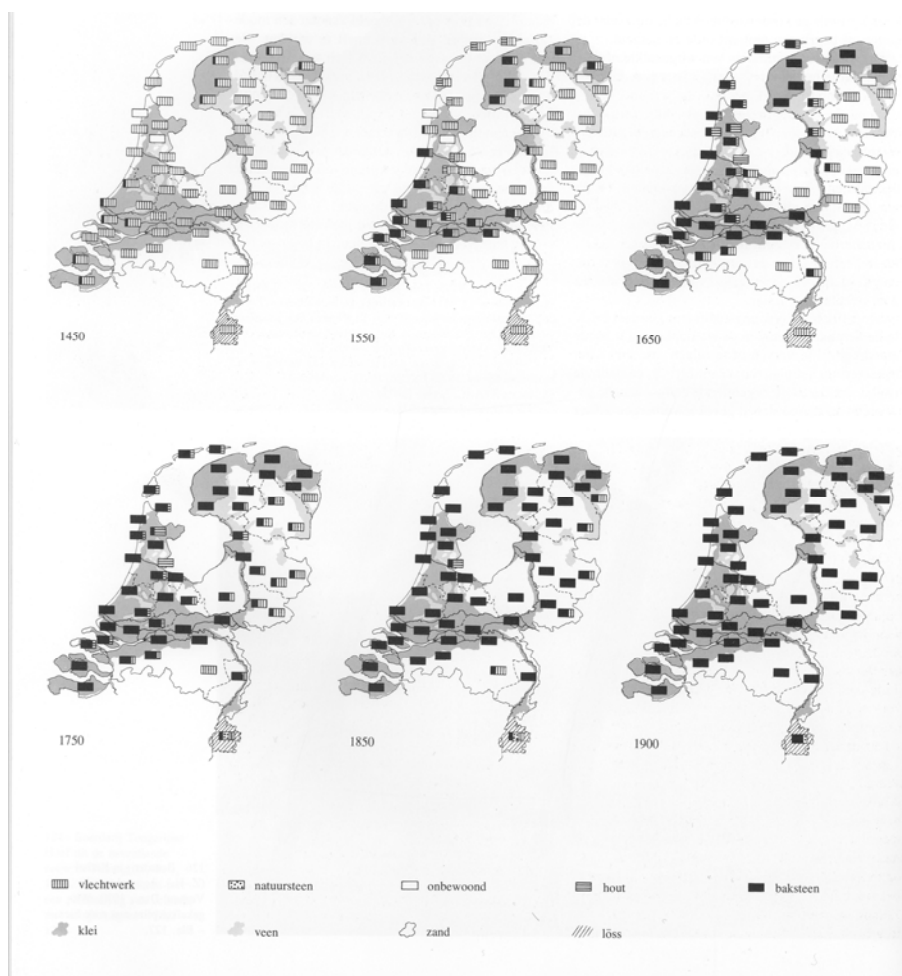
¹ In de sociaal-economische geschiedenis is de regio wél belangrijk als onderzoekseenheid, maar wordt zij zelden ter discussie gesteld. Vergelijk M. Prak, 'Regions in Early Modern Europe', 19-57, S. Pollard, 'Regional and inter-regional economic development', 57-93; en A. Knotter over ecotypen: 'Problemen van de *family economy*', 35-73, met name 56 e.v.

² Voor een recente inleiding zie: B. de Pater, P. Groote, K. Terlouw e.a., *Denken over regio's*.

³ H. Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland*.

⁴ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*.

⁵ Het N.W. Posthumus Instituut begint in 2003 een onderzoeksprogramma *Regio en Ruimte* waarin deze problematiek ook een plaats heeft.

De verstening van het boerenhuis geeft een goed voorbeeld van regionale continuïteit en verandering. Bron: J.J. Voskuil, Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland (Arnhem 1979) 126

regionale identiteiten is geweest. Zijn slotzin luidt: ‘In deze nieuw gecreëerde regionale identiteiten namen de oude industrieën een prominente plaats in.’¹

In hoeverre dit echt om nieuwe regionale identiteiten gaat of een vorm van omgang met het verleden is, staat te bezien. In dit verband moet ik denken aan een uitspraak van Nelleke Noordevliet gedaan op het congres bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Instituut voor Nederlandse

¹ E. Nijhof, ‘Industrialisatie en regionale identiteit’, 171-187.

Geschiedenis in de Koninklijke Schouwburg te Den Haag. Zij merkte in een forumdiscussie over historisch besef naar aanleiding van het televisie-programma *Andere Tijden* op dat zij de indruk had dat zij dit een leuk programma vond omdat ze de tijd zelf had meegemaakt en daarom dingen terugzag. Voor haar meekijkende kinderen lag dat heel anders. Die vonden het maar saai. Op basis van deze waarneming verwachtte zij dat als er filmmateriaal geweest zou zijn uit de negentiende eeuw die beelden haar ook veel minder zouden aanspreken.¹

Met andere woorden: als men op streekbewoners zelf afgaat, is de kans groot dat zij kiezen voor 'vroeger' (dat wil zeggen hun eigen jeugd en de verhalen van hun ouders) als referentiepunt voor regionale identiteit. In andere gevallen zal men juist voor een bloei-periode uit het verleden kiezen als identiteit bepalende periode. In weer andere gevallen zal men voor een zo vroeg mogelijk tot de verbeelding sprekende periode kiezen.² Het is dus niet zo eenvoudig (en in feite meestal onmogelijk) om een continue ontwikkeling vanuit het verleden te bepalen die een streekidentiteit kan ondersteunen. Dat is echter maar één kant van het verhaal, want tegelijkertijd weet niemand waar de ontwikkelingen heen gaan – de toekomst is principieel open. Continuïteit is dus een relatief begrip en heeft geenszins die robuuste onveranderlijke inhoud die het in de eerste plaats oproept. Continuïteit waarvan? Voor wie?³ Continuïteit waarheen? Wat we kennen zijn de hedendaagse problemen en wat we weten is dat als we commerciële en technologische veranderingsprocessen op hun beloop laten, de oude stedelijke en landelijke omgeving er meestal slecht van afkomen. Toch is dat niet altijd zo. De Zuiderzee/IJsselmeersteden zijn daarom zo mooi omdat ze al in de achttiende eeuw economisch achteruit zijn gegaan, en de nieuwe economische vooruitgang hen bereikte toen men al oog begon te krijgen voor het mooie van het oude. Ook thans is dat nog zo. In een boek over *Het Apeldoorns kanaal* laat Jan Vedder zien dat dit negentiende-eeuwse kanaal in de loop der tijd zijn functie heeft verloren door het toegenomen belang van het wegvervoer, maar dat tegelijkertijd de oude functies via liggingen van bedrijven, waterraderen etcetera nog heel goed leesbaar is. Bedreigender voor het historische karakter van het kanaal is dat er nu mensen zijn die het kanaal willen revitaliseren door het een toeristische bestemming te geven voor waterrecreatie. Dit mag dan bedreigend zijn voor de oorspronkelijke betekenis van het kanaal,

¹ *Over de grenzen van de Nederlandse geschiedenis.*

² Zie de strijd tussen Nijmegen, Maastricht en Utrecht om de oudste Romeinse stad te zijn met continue bewoning sindsdien.

³ Voor vraagtekens bij geconstrueerde genealogische identiteiten, zie: W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 630.

tegelijkertijd brengt het een nieuw leven ervan met zich mee en betekent het een uitbreiding van de geschiedenis ervan.

Vedder geeft derhalve eigenlijk een voorbeeld van een betekenisverandering bij een landschapselement die we goed kennen bij het gebruik van voorwerpen. De catalogus van een tentoonstelling over Melanesische voorwerpen van Mary Bouquet en Jorge Freitas Branco kan dit laatste goed illustreren.¹ De catalogus betreft een tentoonstelling van voorwerpen uit Nieuw Guinea/Melanesië. Op het einde van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw hebben Duitsers deze voorwerpen ter plekke verzameld. In de Eerste Wereldoorlog probeerden zij ze naar Berlijn te vervoeren, maar waren gedwongen in Lissabon aan land te gaan vanwege het gevaar dat hun schepen anders door de Engelsen zouden worden aangehouden. Vervolgens raakte Duitsland ook met Portugal in oorlog en werden de Melanesische voorwerpen naar Oporto gebracht. Na de oorlog deden de Duitsers verwoede pogingen deze en andere voorwerpen terug te krijgen. Uiteindelijk kwam er een *deal*. De Portugezen gaven een Assyrische collectie die ook in hun handen was gekomen terug. In ruil daarvoor mochten zij de collectie uit Melanesië houden samen met andere etnografische voorwerpen uit Berlijnse musea. Zo hebben de voorwerpen op zijn minst drie betekenissen: die voor de gebruikers, die voor de actoren ten tijde van en in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog, en nu in het museum van Oporto.

Deze turbulente geschiedenis laat iets zien wat voor elke verzameling geldt: de betekenis van voorwerpen verandert door ze te musealiseren. Maar ook als voorwerpen niet gemusealiseerd worden, maar bijvoorbeeld via overerving blijven functioneren, dan nog verandert de betekenis ervan zowel bewust als onbewust. Het bezit van een achttiende-eeuws schilderij met een religieuze voorstelling heeft in de negentiende eeuw een andere betekenis dan in de tweede helft van de twintigste eeuw ongeacht de gevoelswaarde die de bezitter heeft. Een antieke kast in een hedendaagse woonkamer heeft een andere betekenis dan die welke hij had in de periode van ontstaan. *Met ruimtelijke objecten is dat niet anders: authenticiteit is een dimensie van het voorwerp. Wat er bij hoort zijn de verhalen van het object en de gebruikers ervan (in de brede betekenis van het woord): Vertel, Muze, vertel. Zo krijgt, zou je kunnen zeggen, het object opnieuw zijn aura.*

Civil society en publieke domein. Een oplossing

In deze bijdrage hebben we twee dingen gedaan. We omarmen de doelstellingen van Belvedere. We onderschrijven dat het een stap vooruit is dat de

¹ M. R. Bouquet and J. F. Branco, *Melanesian artefacts*.

planologie rekening houdt met het historisch erfgoed, dat het zinvol is om te streven naar diversiteit in de stedelijke en landelijke omgeving én dat een belangrijke manier om dat te bewerkstelligen er juist uit bestaat dat er wordt rekening gehouden met het historisch erfgoed. Tegelijkertijd echter pleiten we ervoor om dan ook de geschiedwetenschap zelf een plaats te geven in Belvedere en de culturele planologie en plaatsen we vraagtekens bij het gebruik van streekidentiteit en biografie van het landschap als centraal sturende begrippen. Laat Belvedere een rol spelen in een kosmopolitische grondhouding die lokaal geworteld is, maar culturele diversiteit niet afwijst; in plaats van in een fundamentalistische grondhouding die streeft naar oorspronkelijkheid. Om het proces van herwaardering van culturele identiteiten voldoende open te houden en tegelijkertijd draagvlak te creëren bij bezitters en gebruikers van de stedelijke en landelijke ruimte, kan Belvedere zich beter richten op versterking van de *civil society* in een bepaald gebied: voorwaarde scheppen voor vormen van gemeenschapsleven op de langere termijn op het niveau van de *space of places*; het versterken van betrokkenheid van mensen bij elkaar en bij het publieke domein (waarbij publiek domein niet betekent publiek bezit).¹ Daar waar onder het huidige systeem van maatschappelijke ordening de economische en technologische ontwikkelingen netwerken en *footloose* gemeenschappen begunstigen, is het zinvol geografisch gebonden groepen te stimuleren door in de gebouwde en ongebouwde omgeving gemeenschapsgevoel en collectief bewustzijn te bevorderen. Met opzet gebruik ik de vage en algemene term van versterking van *civil society* om aan te geven dat het niet per se om één gemeenschap hoeft te gaan, maar om gemeenschapsleven als zodanig.

Collectief bewustzijn vraagt ook, maar niet uitsluitend om een collectieve herinnering. In een boekje over herdenken heeft Perry daar vraagtekens bij gezet. Hij schrijft: ‘De bruikbaarheid van een begrip als “collectieve herinnering” is op zijn zachtst gezegd zeer betrekkelijk.’² Hij hanteert hiervoor twee

¹ Dit pleidooi lijkt op wat S. Toulmin ‘ecology of institutions’ noemt: ‘From Hobbes to Marx and beyond, political theory has largely been written in national and international terms. Our reflections on the order of society, as well as nature, are still dominated by the Newtonian image of massive power, exerted by sovereign agency through the operation of central force, and we have lost our feeling for all the respects in which social and political achievements depend on *influence*, more than on *force*. For the moment, the varied political relations and interactions between transnational, subnational and multinational entities, and the functions they can effectively serve, still remain to be analyzed, by an “ecology of institutions” that has, as yet, scarcely come into existence.’ S. Toulmin, *Cosmopolis*, 208-209. Ook heeft het verwantschap met het mooie opstel van R. During, H. Elerie, en H.A. Groenendijk, ‘Denken en doen’, 111-158. Zij blijven echter vasthouden aan het biografie-begrip en hebben een specifiekere invalshoek (de dorpsgemeenschap; initiatieven van onderop).

² J. Perry, *Wij herdenken*, 25.

argumenten. Ten eerste is ieders herinnering persoonlijk gekleurd. Ten tweede maken mensen van zoveel verschillende groepen deel uit, dat er niet één collectieve gemeenschap is. Zijn probleem kan men echter gemakkelijk oplossen door gebruik te maken van het begrip familiegelekenissen zoals Blok dat heeft gedaan naar aanleiding van het begrip *peasants*.¹ Sommige mensen wilden dit begrip afzweren omdat er nu eens dit dan weer dat onder werd verstaan. Blok stelde daar tegenover – in aansluiting bij Wittgenstein – dat niet alle kenmerken telkens aanwezig hoeven te zijn om een bepaald verschijnsel toch te mogen aanduiden met een bepaald begrip. Zo kan men dat ook met het collectief geheugen zien – de individuen die deel uitmaken van een collectief geven samen gestalte aan dat geheugen zonder dat het bij elk van hen afzonderlijk precies hetzelfde aanwezig is. Het is kortom een eigenschap van de groep, en niet van het individu; en mede daardoor ook aan verandering onderhevig.² Collectieve herinnering in deze zin is voor een gezond gemeenschapsleven van groot belang. We kunnen hier verwijzen naar de twee functies van geschiedenis die Hobsbawm op het oog had: geschiedenis versterkt het groepsgevoel tussen generaties en zij doorkruist het korte-ter-mijndenken.

Het kan overigens wel zijn dat in Nederland tussen 1930 en 1970 gemakkelijker van één collectieve herinnering kan worden gesproken dan daarna omdat enerzijds de individuele levenslopen meer aan elkaar parallel liepen, en anderzijds deze levenslopen sterker werden beïnvloed door singuliere gebeurtenissen als de Eerste en Tweede Wereldoorlog, de depressie van de jaren dertig, de wederopbouw, ontwikkeling popcultuur.³ Het meer met elkaar in de pas lopen van individuele levenslopen werd beïnvloed door de algemene economische ontwikkeling en de dominantie van de zuilen in de eerste helft van de twintigste eeuw.⁴ Voor jongeren moet men ook sterk denken aan overheidsmaatregelen als verplicht onderwijs en verplicht ophouden met werken waardoor de levensloop uniformer werd.⁵ We dienen ons er goed van bewust te zijn dat deze gunstige condities voor een collectieve herinnering en gemeenschapsleven, een specifieke historische situatie waren en geen regel zijn.⁶

Bij mijn pleidooi voor het scheppen van gunstige condities voor de *civil society* in relatie tot de (gebouwde) omgeving hoort een historische manier

¹ A. Blok, *Wittgenstein en Elias*.

² Met deze formulering zijn we weer bij Giddens structuratietheorie. Vergelijk A. Giddens, *Constitution*; en A. Schuurman, 'Mensen maken verschil'.

³ P. Abrams, *Historical sociology*, hoofdstuk 8.

⁴ A.C. Liefbroer, en P.A. Dykstra, *Levenslopen in verandering*.

⁵ P. Selten, 'Vroeger rijp, later volwassen', 69-87.

⁶ R. Sennett, *Der flexible Mensch*.

van kijken naar het heden, dat wil zeggen het kijken naar het heden als een proces en niet als een toestand. Een dergelijke gedachtegang sluit aan bij het werk van Raymond Williams, met name diens *Culture and Society, 1780-1950*.¹ In dit boek doet hij studie naar de ontwikkeling van vijf begrippen die sinds de achttiende eeuw belangrijk zijn geworden: industrie, democratie, klasse, kunst en, vooral, cultuur. Hij laat zien hoe die begrippen gemunt zijn en in de loop van de negentiende en twintigste eeuw van inhoud veranderen. Zijn geëngageerde zorg geldt hoe de samenleving de massificering en industrialisering van de negentiende en twintigste eeuw kan verwerken – problemen die ook Belvedere aangaan. Hij neemt daarbij een navolgingswaardige en uitdagende positie in: cultuur is niet het prerogatief van een bepaalde maatschappelijke groep én cultuur is evenmin gelijkwaardig. Met andere woorden: hij trapt niet in de val van cultuurrelativisme, maar is tegelijkertijd op zijn hoede om een bepaalde groepscultuur boven andere uit te tillen. Zijn doel is het instandhouden van een gemeenschappelijke cultuur, hetgeen geen synoniem is voor een gelijke cultuur – ‘The only equality that is important, or indeed conceivable, is equality of being.’²

Het overdragen van cultuur is voor hem niet een hiërarchische bezigheid van de een die de ander wel cultuur zal bijbrengen, maar ook de overdracht van een houding:

‘a transmission of the skills of discrimination alongside statement of the conclusions and judgements which have been received, and which have, provisionally, to be used’.³

Cultuur is meer dan het overbrengen van normen en waarden – men moet ook het belang ervan laten zien en het ter discussie laten en durven stellen. Het gaat erom mensen autonoom te maken: zelfstandig én verbonden. Alleen dan is er sprake van een levende cultuur die gevoed wordt door het verleden en niet verwordt tot een inhoudsloze orthodoxie. Als grote hindernis voor een gemeenschappelijke cultuur ziet hij de fragmentatie van ervaring onder invloed van het specialisatieproces. Als antwoord denkt hij aan een context van een materiële gemeenschap en een democratisch proces – publiek domein en *civil society* in onze termen.⁴ Als uitdaging voor een levende gemeenschappelijke cultuur signaleert hij het toestaan en uitlokken van verschei-

¹ R. Williams, *Culture and Society, 1780-1950*. R. Williams doet elke historicus ook denken aan die andere tegendraadse marxistische Engelsman, E.P. Thompson met werken over *The making of the English working class* en *Customs in common* – die ook interessant zijn voor het doordenken van Belvedere.

² Ibidem, 317.

³ Ibidem, 318.

⁴ Ibidem, 333. Zaken die heel goed met Belvedere te verbinden zijn.

denheid binnen de gemeenschappelijke cultuur zonder dat dit op een scheiding uitloopt.¹ Het is dus belangrijk dat de cultuur niet iemands of een groepseigendom is – iedereen kan in principe toetreden, en degene die toetreedt kan de cultuur ook veranderen –, maar tegelijkertijd wordt wel aangenomen dat ook de nieuwe deelnemers lid willen zijn van de gemeenschap en de gemeenschappelijke ervaring.

Williams boek wordt weliswaar nog steeds herdrukt, maar het boek dateert uit de jaren vijftig uit de twintigste eeuw en is geschreven vanuit de relatie arbeiderscultuur en burgerlijke cultuur. Ik heb het hierboven uit zijn specifieke context gehaald en van een nieuwe lading voorzien. Sinds de jaren vijftig is de economische ontwikkeling al weer een nieuwe fase ingegaan en zijn er nieuwe uitdagingen.² Shell formuleert het in zijn jongste toekomstvisie zo:

‘No matter what the future holds, it will arise out of the interplay of four interconnected geographies: global *circles* of connection; the globe of nations; the numerous geographies of *heartland and edges*; and the *earth*, which is a geography of mountains and rivers and land and life itself.’³

Dit is de nieuwe uitdaging waarbij Belvedere kan helpen door enerzijds de in de ruimte gesitueerde gemeenschappen te versterken, anderzijds hen niet als absoluut te zien en bovendien juist van de verbindingen met de andere geografieën uit te gaan en te stimuleren. Door de verminderde betekenis van de fysieke ruimte voor het bestaan van gemeenschappen moeten we thans bewuster streven naar een geografische lotsverbondenheid als we die belangrijk vinden.⁴ Mensen dienen zich ervan bewust te worden dat ze iets opgeven als ze de geografische gemeenschappen uiteen laten vallen.

Een overheid kan niet voorschrijven welke gemeenschap er moet zijn. Een overheid heeft er wel belang bij dat er een goed ontwikkeld gemeenschapsleven is, en dat men gedeelde kennis heeft. Een overheid kan ook stelling nemen tegen gemeenschappen die doelstellingen hebben die niet passen bij de democratische rechtsorde: groepen die proberen anderen zwart te maken. Een overheid heeft de taak minderheden te beschermen. Tegelijkertijd behartigt zij de belangen van de meerderheid, en kan zij bijsturen wanneer die wordt bedreigd. Wanneer de overheid via Belvedere (en ander beleid) zich inzet voor het versterken van de *civil society* in relatie tot het publieke domein, dan krijgen we misschien weer een situatie (niet terug, maar) die lijkt

¹ Ibidem, 334.

² Zie boven de paragraaf *Wat is de behoefte aan historisch perspectief in onze samenleving?*

³ *Exploring the future*, 15.

⁴ D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt and J. Perraton, *Global transformations*, 80 e.v.

op de situatie van de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw waarin belangrijke organisaties als Heemschut en Natuurmonumenten zijn ontstaan. Een periode ook waarin particulieren zich inzetten voor het instandhouden en de verfraaiing van het publieke domein, zoals bijvoorbeeld beschreven is door Len de Klerk voor Rotterdam. In zijn boek *Particuliere Plannen* doet hij verslag hoe een groep stedelijke ondernemers zich bewust inzet voor de stedelijke ruimte en actief is in de oprichting van museum, diertuin, schouwburg, en woningbouw in het algemeen.¹ In andere steden zijn er in deze periode soortgelijke activiteiten en worden er door burgers hiervoor organisaties opgericht. Er ontstaan coalities van oudheidkundigen, geëngageerde burgers en ontwerpers die oplossingen zoeken om het oude en nieuwe te verbinden in een situatie waarin stadsuitbreiding, komst van nieuwe vervoersmiddelen en, daarmee samenhangend, concentratie van centrumfuncties grote ruimtelijke veranderingen creëren.² Door de zorg voor het publieke domein probeert men het lokaal zelfbewustzijn te versterken. *Civil society en zorg voor het publieke domein zijn elkaar versterkende factoren. Beide richten zich ook op de langere termijn - ook al moeten ze ondersteund worden door korte termijn activiteiten. Ze helpen een karakteristieke (gebouwde)omgeving te bewerkstelligen, met een duidelijke eigenheid. Zodra de (gebouwde)omgeving geen functie meer heeft in het leven van een gemeenschap wordt het een coulisse en loopt het gevaar af te sterven.* We spreken al heel lang over Grieks en Latijn als dode talen, maar echt dood zijn ze pas wanneer slechts geïsoleerde individuen nog weten wie Homerus was, wat hij heeft geschreven en zij er niets meer mee kunnen.

Dit pleidooi voor het versterken van condities van de *civil society* en het publieke domein is bedoeld als een alternatief voor het denken in termen van (streek)identiteit en biografie, tegelijkertijd is het ook bedoeld als een alternatief tegen het eenzijdig beklemtonen van de toeristische aantrekkingskracht van de gebouwde en ongebouwde ruimte. Er is niets mis met het aantrekken van toerisme via de eigenheid van een gebied – een gezond gemeenschapsleven is gebaat bij een gezond economisch fundament –, maar een eenzijdige nadruk op de commerciële uitbating van de ruimte is niet goed. Voorts gaan het bevorderen van een goed functionerende *civil society* en een open omgang met het verleden goed samen: er zijn geen groepen in de samenleving die bij voorbaat worden uitgesloten van dat verleden evenmin als er delen van het verleden zijn die bij voorbaat worden uitgesloten. Een open omgang met het verleden betekent echter niet dat men naar behoefte wat kan

¹ L. de Klerk, *Particuliere plannen*. Een dergelijk gedrag staat in schril contrast met dat van de erven van Dreesman die zijn kunstverzameling via een veilighuis te gelde maken.

² P. Meurs, *De moderne historische stad*.

gaan *shoppen* en dat het verleden een bouwdoos is waarmee men maar kan aan rotzooien. Geschiedenis is een samenhangend gecontextualiseerd verhaal.

Historische criteria voor het behoud en beheer van landschap(selementen)

Geschiedenis kan, zo hebben we laten zien, op verschillende manieren bijdragen aan Belvedere. Het kan dienen om het gedachtegoed van Belvedere als zodanig aan een kritische reflectie te onderwerpen en op zijn bruikbaarheid te toetsen; tevens kan het in de praktijk van Belvedere een integrerende functie vervullen ten aanzien van de andere bij Belvedere betrokken wetenschappen en het kan dienen om betekenis te geven aan datgene wat men wil bewaren in de stedelijke en landelijke omgeving. Geschiedenis kan echter een nog praktischer bijdrage aan Belvedere leveren door namelijk argumenten en criteria te leveren voor het behoud van (elementen uit) de stedelijke en landelijke omgeving.

De historisch-geografen, archeologen en stedenbouwkundigen vertrekken vanuit datgene wat er nog is aan (gebouwde en ongebouwde) omgeving. Historici echter vertrekken vanuit het geschiedverhaal en doorgaans vanuit geschreven bronnen. Op basis daarvan kan men tot andere overwegingen komen om omgevingselementen te bewaren. Kooij heeft hier onlangs op geattendeerd, daarbij onder meer verwijzend naar agrarische landschappen. Hij heeft het voorbeeld gegeven van de verbouw van gewassen die lange tijd voor een gebied economisch van bijzonder belang zijn geweest, zoals de hopteelt in delen van Drenthe, of de tabaksteelt in delen van Gelderland en Utrecht.¹ Gerding pleit voor het bewaren van keuterijen – niet omdat deze zo'n hoge kunsthistorische waarde hebben, maar omdat ze staan voor de leefwereld van een belangrijke sociale klasse uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De kans dat deze gebouwen op basis van andere dan historische criteria worden bewaard is gering. Het probleem is eerder dat ze in de loop der tijd al verdwenen zijn, of zodanig vernield dat ze onherkenbaar zijn geworden. Elders heeft Gerding er zijn verbazing over uitgesproken dat juist de Stelling van Amsterdam op de Werelderfgoedlijst is gezet – een verdedigingswerk dat in de praktijk nooit heeft gefunctioneerd en waarvan volgens hem de historische waarde derhalve niet groot is.²

Binnen de historische geografie heeft Hans Renes zich nog recent in zijn proefschrift over de landschappen van Peel en Maas diepgaand beziggehouden.

¹ P. Kooij, 'Agrarische geschiedenis in de actualiteit', 16-20.

² M. Gerding, 'Geschiedenis in het midden', 23-29.

den met criteria voor het behoud van landschappen.¹ De belangrijkste criteria herhaalt hij in stelling acht bij zijn proefschrift: zeldzaamheid, gaafheid, samenhang en kenmerkendheid. Hij gaat ook in op het gebruik van het criterium ‘historische betekenis’. Daarvan zegt hij:

‘Het zal niet meevallen om het criterium van “historische betekenis” op een enigszins navolgbare wijze in te vullen, maar een poging lijkt zeker de moeite waard. In sommige omringende landen is het, veel meer dan in Nederland, gebruik om objecten te beschermen vanwege de associaties met historische gebeurtenissen of personen.’²

We hoeven ons hierdoor niet te laten afschrikken, want gedeeltelijk zullen zich hierbij dezelfde problemen voordoen als die Renes ook voor de historisch-geografische criteria aangeeft: Hoe kan men ze onderlinge vergelijkbaar maken? Wat is het referentiekader, en daarmee samenhangend, op welk niveau kijkt men?³

Een discussie hierover moet eigenlijk nog beginnen en kan eigenlijk het best worden gevoerd in samenhang met de discussie over de representatie van geschiedenis in de museale wereld.⁴ Voor zover het belangrijke historische gebouwen betreft, zijn deze immers vaak een museum geworden: de waaggebouwen in de verschillende steden; kloostercomplexen, stadhuizen, synagogen. Met het historische landschap ligt dat anders: aan de plaatsen waar belangrijke veldslagen hebben plaatsgevonden worden vooral herinnerd door oorlogsgraven, of opnieuw door musea.

Als referentiekader zou ik vooral de nationale én Europese geschiedenis willen nemen – hetgeen niet uitsluit dat men op lokaal niveau een bepaalde plek een betekenis kan geven vanwege het lokale belang, of dat men verwijzingen wil maken naar de wereldgeschiedenis. Maar met de keuze voor de nationale en Europese geschiedenis zijn we er nog niet. Om wat voor soort geschiedenis gaat het dan? De voorbeelden van de keuterijen en de hophouwen geven al aan dat het om meer moet gaan dan alleen de klassieke politieke en dynastieke geschiedenis – waar het Paleis het Loo en zijn gerestaureerde tuin

¹ J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel*, met name deel vier. Merkwaardig genoeg wordt in de nota bene bij NWO verschenen bundel *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling* noch naar deze publicatie, noch naar andere publicaties van zijn hand verwezen.

² Ibidem, 458.

³ Voor hoe historisch-geografen in de praktijk omgaan met die criteria, zie: *Natuurwaarden en cultuurwaarden*; Chr. de Bont en J. Renes, *De historisch-landschappelijke kaart van Nederland* en C.H.M. de Bont, m.m.v. M. Krauwer, *Gelre, oud land, nieuwe tekens*.

⁴ M.C.D. Jacobs en I. van Hamersveld, *Schoonheid of herinnering*. Van historische zijde is ook L. Dorsman e.a., *Het zoet en het zuur* als een brede bijdrage aan deze discussie te beschouwen, alsmede ook daar genoemde projecten als de Nederlandse begripsgeschiedenis en de Nederlandse *Lieux de mémoire*.

een goed voorbeeld van zijn. Ook voor deze discussie is het belangrijk dat ze wordt gekoppeld aan versterking van de condities voor de ontwikkeling van de *civil society* en engagement voor het publieke domein.¹

De verbinding met geschiedenis biedt de culturele planologie ook een belangrijke en zinvolle weg om aan te sluiten bij algemene discussies over het behoud van het cultureel erfgoed dat behalve de gebouwde en ongebouwde omgeving ook de roerende goederen bevat alsmede niet-fysiek erfgoed. De discussie wordt hierdoor niet alleen verruimd, maar biedt ook mogelijkheden om te bezien of zaken *in situ* moeten worden bewaard of dat er andere mogelijkheden zijn ze een rol te laten spelen in het publieke domein. Voor een deel bestaat de verbinding tussen omgeving en voorwerpen al via de archeologie omdat zij zich in tegenstelling tot de historische landschapskunde ook met roerende goederen bezighoudt, maar zeker voor de roerende goederen van meer recente tijden spelen ook andere historische disciplines een belangrijke rol. Van oudsher is de kunstgeschiedenis op dit terrein actief, maar de afgelopen jaren hebben ook via de geschiedenis van de materiële cultuur sociaal-economische historici en volkskundigen dit terrein actief betreden en daar nieuwe richtingen aangegeven.²

Praktisch zou het beheer en behoud van het culturele erfgoed uitvoering kunnen krijgen door de oprichting van regionale kenniscentra voor cultuurhistorie te verbinden met de nieuw in te richten erfgoedhuizen die ontstaan uit coalities van archieven, bibliotheken en musea, in plaats van deze naast elkaar te laten bestaan zodat ze hun eigenheid gaan zoeken tegenover elkaar in plaats van binnen een gemeenschappelijke noemer.

Het is opvallend dat de meest praktische bijdrage van geschiedenis aan Belvedere, namelijk de selectie van gebieden of objecten op basis van historische waarde, tegelijkertijd weer de meest algemene vragen naar de plaats, soort en rol van geschiedenis in de samenleving oproept. Zoals gezegd, op dit concrete terrein staat de discussie nog aan het begin, maar ze verdient het zeker om verder te worden gevoerd omdat ze niet alleen een nieuw argument toevoegt aan de selectie van gebieden of objecten, maar ook de potentie in zich bergt om de discussie over behoud en beheer van het landschap en de gebouwde omgeving naar een hoger niveau te tillen.

¹ Vergelijk in dit verband ook de voorstellen van de raad voor het landelijk gebied in zijn rapport "*Made in Holland*", met name paragraaf 6.5 *Identiteit op de kaart zetten*.

²A. Schuurman, J. de Vries en A. van der Woude (red.), *Aards Geluk*.

Conclusie

Er zijn weinig landen waar mensen zo zorgeloos met hun verleden omgaan als Nederland. Het gevolg is dat onze binnensteden steeds meer op elkaar zijn gaan lijken, en dat we ons buitengebied of productief willen maken voor de nieuwste economische activiteit of willen herscheppen in een tijdloze natuur waar mensen nog wel welkom zijn, maar per definitie gezien worden als tegenpool. De beleidsvoornemens die in de nota Belvedere zijn verwoord – meer rekening houden met cultuurhistorische waarden –, zijn daarom meer dan welkom.

Ze roepen echter ook nieuwe vragen op. De uitersten zijn duidelijk: niemand wil Nederland omvormen tot één groot Openlucht Museum, en ook niemand wil alles uit het verleden bewaren – het landschap en de gebouwde omgeving zijn geen historische encyclopedie waarin niets mag ontbreken. Maar wat dan wel: hoe kunnen we in de ruimtelijke inrichting omgaan met iets dat per definitie een proces is? Aan welk landschap en aan welke objecten uit het verleden moeten we recht doen? Aan wiens landschap?

Belvedere probeert deze vragen te beantwoorden vanuit het begrip cultuurhistorische identiteit. Dat is begrijpelijk in dit tijdperk van globalisering, van Europese integratie en van herdefiniëring van de rol van nationale staten. Toch heb ik beargumenteerd daar voorzichtig mee te willen zijn. De begrippen identiteit die Belvedere gebruikt, en culturele biografie die aangedragen wordt door het verwante NWO-programma *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling*, leiden tot een personificatie van het landschap en gebouwde omgeving, en tot essentialisme. Ik heb daarom andere begrippen geïntroduceerd die eenzelfde functie beter zouden kunnen vervullen. Ik zie meer in een versterking van de combinatie van aandacht voor cultuurhistorie, ontwikkeling van de *civil society* en engagement met het publieke domein. Deze benadering leidt zowel tot een belangrijkere rol van het verleden in de ruimtelijke inrichting, als nodigt uit tot een opener omgang met dat verleden en probeert een brug te slaan naar mensen die het aangaat. Deze opener omgang stelt ons tevens gemakkelijker in staat om te gaan met dynamische en geïmagineerde processen uit dat verleden en in het heden dan dat begrippen als identiteit en biografie dat doen.

Belvedere pleit voor een culturele planologie om de inpassing van culturele en historische waarden in de ruimtelijke inrichting gestalte te geven. Daarbij wordt gedacht aan een combinatie van planologie enerzijds en archeologie, historische bouwkunde en historische geografie anderzijds. In dit artikel heb ik betoogd dat het vanzelfsprekend is om aan deze combinatie de geschiedwetenschap toe te voegen. De positieve bijdrage die geschiedenis aan de culturele planologie kan leveren heb ik in dit artikel willen uitdragen, en

komt ook tot uitdrukking in de andere artikelen van deze bundel. De meerwaarde van de uitbreiding met geschiedenis is gelegen op drie terreinen: het schept de mogelijkheid tot een betere reflectie op de uitgangspunten van Belvedere; tot een gemakkelijker manier om archeologie, historische bouwkunde en historische geografie te integreren; alsmede tot een gemakkelijker manier om tot externe integratie te komen met de planologie en de maatschappij als zodanig. Dat laatste is misschien nog wel het allerbelangrijkst. Willen planologen gevoel krijgen voor cultuurhistorie, dan zal in de eerste plaats hun historisch gevoel sterker moeten worden gevoed en zal aandacht voor maatschappelijke lange-termijnprocessen een plaats in hun opleiding moeten krijgen. Als we bovendien willen dat de samenleving meer oog gaat krijgen voor de ruimtelijke neerslag van het historisch proces dan zal daar in het geschiedenisonderwijs op de basis- en middelbare scholen al mee begonnen moeten worden. Voor historici zal dit overigens betekenen dat zij in samenwerking met historisch geografen, historisch bouwkundigen, archeologen en planologen meer aandacht voor de ruimtelijke dimensie in hun denken een plaats zullen moeten geven. Hier ligt een geweldige kans om vanuit verschillende disciplines geïntegreerd te werken aan een nieuwe manier van omgaan met het verleden.¹

Landschap en gebouwde omgeving hebben meer dan alleen economische en ecologische waarden. Ze zijn ook historisch erfgoed. Daarom is het zinvol die dimensie eveneens in het planologisch proces te betrekken. Maar we moeten tevens beseffen dat landschappen en monumenten niet uit zichzelf spreken. Landschap en gebouwde omgeving zijn ook niet eenduidig, maar gelaagd en het voortdurend veranderd resultaat van meerdere dynamische processen, evenals ons archetypisch voorbeeld Troje dat is. Via een spel van contextualiseren en open laten van mogelijke verbindingen kunnen ze worden gemaakt tot leeswijzers en geheugensteunen bij het verleden, en bijdragen aan een levende *civil society*. Vertel, Clio, vertel.

¹ Zoals in feite ook vroeger al wel gebeurde. Zie bijvoorbeeld de *Atlas van de Nederlandse beschaving* van J.J.M. Timmers met zijn vele kaarten van verspreiding van kloosters, kerken, landhuizen, afbeeldingen van kunstwerken. Wat er vanuit hedendaagse optiek in ontbreekt is de plattelands- en landschapsgeschiedenis.

